

ԳԵՂԱՄ Տ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

Հողային Հարցը
Հայասրկայի Նահանգներու Մէջ

Յանկուածով մը՝
Հարամնէտդի հոգալէճի մասին պետական խորհրդի
որոշումին բնագիրը:

333

4-29

ՀՐԱՏԱՐԱՆԻԹԻՒՆ

Հ. Յ. ԳԱՆՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ

Կ. ՅՈՒՐԹՈՒ

1911

333

4-29

Ch

ԳԵՂԱՍ Տ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

(ՄՈՒՇԻ ՆՐԵՍՓՈՆԵԱՆ)

333

4-29

ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐՅԸ

ՀԱՅՍՏԱՆԿ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

2001

1910 ԴԵԿՏ. 10 Կ. ՊՈՒԼԻՍ

5809 6932

Суперграфіті « U.S.U.V.O.P.S. »

859 08-111

433-93 +

ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑԸ

Կ Ա Մ

ԱՐՈՒՆ-ԱՐՑՈՒՆՔՈՏ ՎԷՃԸ

ՀԱՅԵԱՅՔԻ ՄԸ ԽՆԴՐՈՅՆ ԵՒ

ԻՐ ԾԱԳՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Յայսմնի է թէ հողային վէճը օսմանեան երկրին մէջ բոլոր հողագործ ազգաբնակութիւնները շահագրգռող ընկերային մեծագոյն հարցերէն մէկն է, որ արգարեկը կարօտի արմատական լուծումի մը: Նրպատակ չունիմ քրքրել այս բարդ ու շատ խոշոր հարցը իր բոլոր երեւոյթներով, ինչ որ իմ ձեռնհասութենէս վեր է, այլ կը փափաքիմ տալ կարգ մը վիճակազրական տեղեկութիւններ՝ միայն հայ հողագործներու յատուկ՝ ծանօթ հողային գրաւումներու մասին՝ ձեռք բերուած տեղեկութեանց չափով և հակիրճ անտութիւն մըն ալ թոռան և բայեայ Բիւրտերու արգի դրութեան ու վիճակին վրայ, որոնք իրր համաբնակից Օսմանցիներ, արժանի են ուշադրութեան և հետաքրքրութեան և դեր ունին այս վէճին մէջը:

Հետեւաբար նախ պիտի սկսինք հայկական հողային թալանէն, որ մեզի համար ամէնէն կենսական խնդիրներէն մէկը կը կազմէ, և որուն վանմիջական կերպով կապուած են հայ երկրագործութիւնը ու պետական շահը: Հողագործ տարր մը, որուն կեանքը հողին շաղուած է, հողով կը սնանի, հազարանց տարի անով պահեր է իր գոյութիւնը, իր պատմութիւնը, տարակոյս չկայ թէ — առանց հողի՝ դատապարտեալ մըն

է, ինչպէս այսօր, անօթի և չքաւոր՝ տառապելու, ցրուելու և կորսուելու :

Գիտենք թէ նախորդ բննաստեղծական շրջանին՝ արընքամ վիճակներ ստեղծուեցան հայաբնակ գլխաւոր նահանգներուն մէջ, որոնք աւարառութեան թափար դարձան, գիտենք թէ հողային գրաւումներն ու յափշտակութիւնները ուղղուեցան ամէնէն աւելի հայւպատկան կալուածներու դէմ: Իրաւ է թէ ուրիշ հողագործ սարբեր ալ մնասուած են, ինչպէս բայեայ Քիւրտեր, Ասորիներ և այլն, սակայն հայերուն դէմ եղած հալածանքը մասնաւոր քաղաքականութեան մը արդիւնք ըլլալով, հետեւանքն ալ ամէնէն քայքայիչն եղաւ անոնց համար:

Քայքայիչ շրջանին, Հայերու շարժական թէ անշարժ կալուածներուն դէմ շարսօչար յափշտակութիւնները տեղի աւնեցած են նախ Պիթիտի, Վանի, Մուշի, Տիարպէքիբի շրջակաները ու յետոյ Կարնոյ, Խարբերդի, Սևրաստիոյ կողմերը եւլն, ու ալան թալանի այս բոնի գրաւումները կաղմեցին արդի վէճին մեծ հանգոյցը, որ երթալով ա՛լ աւելի պիտի կնճոտի, եթէ կառավարութիւնը չփութայ վարչային եզանակով արդարութիւնը վճռել: Եւ այս կարգադրութիւնը, ո՛չ թէ իբր բացառիկ շնորհ մը նկատելով փութացուելու է, այլ, անաչառապէս օրէնքի արամադրութիւնը գործադրելու առաջադրութեամբ, հիմնուած պետական հողային կանոններու և վաղեմի տիրապետութեան շա՛տ օրոշ և ուղիղ սկզբունքներու վրայ:

Յայտնի է թէ՛ ինչպէս ամէն տեղ, նոյնպէս օսմանեան երկիրներու մէջ ալ՝ անշարժ կալուածներու սեփականութիւնը և տիրապետութիւնը ապահովուած է խրաքանչիւր սեփականատիրոջ ունեցած կալուա-

ծաղրերով և պետական արձանագրութիւններով, ըստ այսմ, արձանագրուած կալուածի և հողի գրաւումը՝ քաղաքական յափշտակութիւն է: Իսկ ուր որ ալ պետական քափուի կանոնը չէ գործադրուած, դարձեալ օրէնքին նախատեսած տրամադրութեամբ (հազար գարաւ, և չն.), անարձանագիր կալուածները կը սլատկանին անոնց, որոնք ժառանգաբար ու դարուոր տիրոսպետութեամբ վարած, պետական տուրքերը վճարած են և չն: Հետեւաբար, չարաբաստիկ հայածանքին ատեն, անկանոն եղանակով ու բռնի խլուած հողերը չեն կրնար յափշտակողներուն օրինական սեփականութիւն նկատուիլ, որովհետեւ ըստ օրինի՝ բռնութեան դէմ միւրուր զեման, ու հազար գարաւ և կալուածագրի դէմ անհատական վկայութիւն, սլարզ մուրհակ և այլն, նշանակութիւն չեն կրնար ունենալ:

Գործին լուծումը դժուարացնելու համար թիւրիմացութիւններ ալ եղան թէ՛ ցեղային ատելութիւններ կրնան ծագիլ, ինչ որ անուզիլ է և և՛ սխալ է կարծել թէ՛ հողային վէճի առթիւ բոլոր հայ եւ փւրս հողագործներ իրարու դէմ լարուած են, որովհետեւ սխալ է կարծել թէ՛ բոլոր հայ և քիւրս հողագործները ընդհանրապէս իրարու հետ վէճեր ունին:

Հողագործի ժողովուրդին հետ վէճ հանող եթէ կան՝ հողերը յափշտակող դաս մը պէկեր, ազաներ և անոնց նմաններուն հետեւորդներն են, ո՛չ թէ ամբողջ քիւրս ու թուրք ազգաբնակչութիւնները, ինչպէ՛ս տարածայնուած է:

Եւ արդէն հայ հողագործները հողերու համայնացում կամ աւատական ընդհանուր հողատիրութեան ու ազարակներու գոյութեան ջնջում չէ՛ որ կը սլահանջեն:

երբէ՛ք : Չնայելով որ արեւելեան Անատոլուի կողմերը մանաւանդ Մուշի գաշտին մէջ գրեթէ ազարակներ չեն եղած, հազիւ թէ քանի մը հատ : Սակայն ժողովուրդը խնդիր չէ հանած և չի հաներ այն տեսակ հողերու համար՝ որոնք համայօժար ու կանոնաւոր առուծախով սեփականացուած են, այլ խնդիր հանած է ու կը բողոքէ, միայն, նախնիքներէն իր անվիճելի սեփականութիւն եղած և սակայն բռնակալ շրջանի յատուկ անորակելի ճնշումներով ու կեղեքումներով իրմէն խլուածներուն համար : Այս է ահա իր պահանջը և իր արդար դատը :

Այսօր, եթէ գաւառներու, հայաբնակ գիւղերու մէջ կառուցուած քէօշքերով՝ շիճրիկներու ապօրէն գոյութիւն մը կը ցուցադրուի, այս չի նշանակեր թէ անոնք վաղեմի սեփականութիւններ եղած ըլլան պէյերու, աղաներու ու սարաֆաարներու :

Օրինակի համար, ինկատի ունենանք Մշոյ գաշտը, անոր 150է աւելի գիւղերուն մէջ, 20 և առ առաւելն 25 տարի առաջ միայն երեք ազարակներ կը գտնենք, (անոնց ալ գոյութիւնը 30-35 տարի է), ստալին՝ Խարգոս, Մշեցի հաճի Ասատ աղայնց, երկրորդ՝ Ըշքէֆթեան-Նորակն, Ակնայ նահապետակոն ընկերութեան, և երրորդ՝ Շէխպրիմ, Մշեցի Կրսընձօյեաններու, յետոյ գրաւուած Հաճի Ասատնց ժառանգորդներէ :

Մնացեալ գիւղերուն բոլոր եմլաֆ-արագին բնիկ հողագործներու ստացուածքն էին և են, սա տարբերութեամբ որ նախորդ շրջանի վերջերը առիթէն օգտուելով աղաներ ու սարաֆաարներ անոնց մէջ մտան, գրաւումներ ըրին ու տանջուած ժողովուրդին արցունքով-քրտինքով քէօշքեր բարձրացան :

Ասիկա ա՛յնքան կարկառուն ճշմարտութիւն մըն

է, որ արեւու պէս յայտնի է և որուն կը վկայեն քիւրա ու թուրք բոլոր խրղճամիտ քաղաքացիները, սրճնք գիտեն թէ գրաւուածները ժողովուրդի հալալ մալն են և գրաւողները երբեք բան մը մը չունէին հոն այդ շրջանէն առաջ, ո՛չ տուն, ո՛չ տեղ, ո՛չ արտ, ո՛չ արհ :

Ու պէտք է պիտնալ թէ շրկուած հողագործ տարրը՝ այսօր իր հողերը հա պահանջելով ո՛չ թէ զանոնք գրաւողներուն զրկանք լնելու կամ վնաս հասցնելու նպատակ ունի : Ամենեւին :

Ան, առանց հաշուելու թէ իր հողերը գրաւողները, զինքը զրկողները տասնապատիկ օգտուած են վաշխերով ու հողերու շահագործումով նա իր հողերը ստանալու համար՝ պատրաստ է նոյնիսկ շապիկը ծախել ու վճարել՝ եթէ գրաւողը ու է իրաւացի պահանջ մը կամ առնելիք մը ունենայ : Բայց եթէ պահանջ և իրաւունք չունի, և եթէ ունենայ ալ հատուցում պիտի ստանայ ա՛լ ո՞ր օրէնքով ո՞ր խղճով իր հողերը գրաւուած կը մնան : Չէ՞ որ բոնութեան շրջանը անցած է, չէ՞ որ իրենք այրազմավատակ Օսմանցիներ են, թալլուած, թաղթուած . . . իրենց առանձին նպատակ մը չարուեցա՛ւ, ո՛չ ոք հարցուց թէ՞ վաղուան համար հաց, հարաւ ունի՞ք . . . : կ'ազազակէ ժողովուրդը և շատ իրաւամբ :

Կարեւոր և շահեկան բլլալով՝ ամէնէն առաջ՝ նախորդ շրջանին տեղի ունեցած գրաւումներու էութիւնը պարզել, ինչ որ գործին ստու մնասիրութեան տեսակէտով ալ շատ հարկաւոր է, կը շտապիմ ամփոփել՝ այս մասին պատկանած ժողովրդական տեղեկագրերէ և զանազան ազրիւրներէ հանուած հետեւեալ եզրակացութիւնները :

Գ Ր Ա Ի Ո Ի Մ Ն Ե Ր Ո Ի Տ Ե Ս Ա Կ Ն Ե Ր Ը

Հողային թալանին հզանակները թէև բազմազան են, բայց մենք հոս գլխաւոր քանի մը ձեւերը պիտի ներկայացնենք, օրինակներով :

Ա. — Մուրհակաւոր անմուրհակ պահանջներու փոխարէն, սալաֆով կամ մարապայութեամբ գրաւուածները, արժէքին $\frac{1}{10}$ կամ $\frac{1}{8}$ համեմատութեամբ :

Օրինակ. — 1) Մանալկերաւի բերդ. — Հայերու թափուլի իբր 50 կտոր արտեր, շայրներ, ձիթահան մը, պարտէզ մը, որոնք մօտ 800 ոսկի արժեքով գրաւուած են, Հասնանլը՝ Մէհմէտ Սայխա, Եււսուֆ, Ապաի ազաններէ ելն, իբր 30-40 ոսկիի փոխարինութեամբ :

2) Մշեցի ձեղայիր աղա և որդին Եուսուֆ ազան իրենց զանազան ասնելիքներու փոխարէն, չնչին գնահատութեամբ Աւազ աղբիւր և Մնծուդ գիւղերու Հայերէն գրաւած են աւելի քան 100 կտոր արտեր :

3) Տխարպէքիւրի Թըրճըլ գիւղի Պապօշ Տասոյեան հայուն 200 ոսկինոց կալուածները 800 զրշի փոխարէն գրաւեր է Հազրոցի Պէտրի պէյը :

Բ. — Ապօրէն իմուհապէրներով, կամ չինծու մուրհակներով, շատ հեղ նոյնիսկ հողի ախրոջ բացակայութեան կամ սպառնալիքներով հայերուն թագրիբը առնել տուած ու ինթիզալ ըրած են :

Օրինակ. — Կնճեցի Իսմայիլ ու Լըրայրը՝ Փաշա աղաները, որոնք Մարաշգութի Սարապա գիւղը գրաւած և ժողովուրդը ծառայի պէս կը գործածեն : Երկու տարի առաջ՝ ինչպէս զրկեալները կը յայտարարեն՝ գեղին և Իխթիար Մէճլիսի կնիքներով, որ սովորաբար իր մօտը կ'ունենայ եղեր Իսմայիլ, ի-

մուհապէրներ կը շինէ, անով կինճի Տէվթէր Խա-
զանիի մէմուրին կը դիմէ, որ իր բարեկամն էր և
Խարապացիներու հողերը իր անուան ինթիզալ կ'ընէ,
անկէ վերջ քանի մը հայ տուններ ալ գեղէն կը
վտարէ և այլն :

2) Պուլանրգ . — Մալաքեանդ գիւղի Հասնանլը Սիւ-
լէմանի Իւսուֆ աղան՝ Ռէս Յարէ Պետրոսեանը (որուն
ընդարձակ հողերը իրր 1000 ոսկի կը գնահատուին)
բռնի մարապա կ'ընէ իրեն՝ 80 ոսկիով, զոր սա-
լաֆով 160ի կը բարձրացնէ. Յարէն և անոր հօրեղ-
բայրներուն տեղ ալ՝ ուրիշ մարդիկ կօր տանելով՝
կնիքներ փորել կուտայ ու մուրհակը կը պատրաս-
տէ : 1323ին Իւսուֆ աղա հողերուն ամբողջ հա-
սոյթը կը տանի և կը խլէ Յարէի տաւարները,
տուները և ամենարգաւանդ հողերը, որոնցմէ՝ միայն
1325ին իրր 600 քիլէ արմտիք չահած է, ի բաց
ստեայ առաջինները :

3) Բաղէշ, Խըմպըլ Զուր . — Ալէքսան Աբրա-
համեանը զուրպաթ գանուած ասին, Բաղէշցի Իւ-
սուֆ աղան չնչին գումարով մը գրուած է անոր
արաները :

Գ . — Ո և է ձեւով գեղէ մը քանի մը արտ ձեռք
անցուցած և ապա բոլոր գեղին տիրացած :

Օրինակ՝ Խուլքեցի Հիւսէյն աղան կելիէկենըման
և կելիէ-մսուր գիւղերու ամարանոցներուն մօտ 2
արաներ կը յաջողի րափու ընել : Հիմա բոլոր հողերը
իմս են ըսելով՝ կըսպառնայ հայերը վտարել իրենց
գեղերէն :

2) Ճպրանլը Հայտար աղան բռնի քանի մը ար-
տեր ձեռք կ'անցունէ Ագրակէն, որու հայերէն 4
երեւելիները իր ծառաներէն սպաննուած էին և
Հայտարը շատերը կը թալլէ գեղին մեծ մասը կը

գրաւէ ,ուր քէօշք կառուցած և հիմայ կը տիրապետէ :

Դ. — Բացարձակ ու յայտնի բռնութեամբ գրաւուածները : Ասոնք անհամար են , ի բացառեալ ուրիշ վիլայէթները , որոնց մանրամասնութեանց ծանօթ չենք , Պիթիիսի վիլայէթին և Մուշի սանճագին ամէն կողմերը գրէթէ հարիւրաւոր գիւղերու մէջ մեծ համեմատութեամբ գրաւումներ կան :

1. Օրինակ . Մշոյ գաշտ , Չուզուրի Աւաղաղրիւր գիւլէն Թլիցի քրտեր գրաւած են 54 արտ , արօտավայր , 22 տուն , 2 ախոռ , 1 մարագ , 2 պարտէզ , իրր 1000 տէօնում են . :

2. Մշոյ գաշտ , Քոլօսիկ գիւղ . Պալաքլը Ֆարիս աղային և իր ազգական քրտերուն կողմէ բռնի և սալաֆով գրաւուած են Հայերու 95 արտեր , 12 տուներ 4 գոմ , 4 մարագ , 7 ախոռ , 7 կալ , 2 այգի , 1 ջրաղաց են . :

3. Խութ , Շէն գիւղ . Գործվարցի Սըլօ Ֆարիս կըսպաննէ Աստուածատուրը , կը գրաւէ անոր բոլոր հողերը , և Ս . Աղբերիկի արտերը : Ասոնցմէ զատ մընացող 26 տնուոր հայերուն ցանքերը կ'իսրար ըրած է , սարկօրէն ծառայեցնելով իրեն :

4. Խասորի (Սասուն) Մաշկաթ գեղի Պալաքլը Խասօյի Մահմուտ և ին . սպաննեցին Արթինեան Կիրակոսը և իւրացուցին տուներն ու հողերը , գրաւելով նաև բռնութենէ փախած 16 հայ տներուն բոլոր կալուածները :

5. Կինճ-Ճապաղջուր Չէվլիկ , Դէպքին ատեն այս գեղը սպաննուած են 57 այր և կին , 15 տնուոր հայեր փախեր են , անոնց 29 արտեր ու շայիրներ (իրր 2190 արտավար) 13 տուն , 32 մարագ , գոմ , ախոռ են . գրաւուած են Սէյֆօ , Աղիզ , Խուրշիա պէկերուն և Մօնլա պէշիրի կողմէ :

6. Հազոց 1894ին տասր Բագրանը քրտեր կրսպաննեն Մկրտիչ Կ. Սիմօնեանը, որուն հայրը գանգատի համար Զիլանի Շէխին կը զիմէ, որ կը վնասէ զայն: Ասկէ ետքը Բագրանցիք-Ռէչքօթանցիք կրկին կը յարձակին թալան կը տանին 114 գոմէշ, եզ, կով, 300 ոսկիի ապրանքներ, 1800 ծառեր 1897ին կրսպաննեն եղբայրը Ստեփան էֆէնտին և կը գրաւեն իր 7 ապարակները (իրը 5000 տէօնու):

7. Խնուս, Եահեա գիւղ. տեղւոյն 28 սնուոր հայերու 140 արտերն ու չայիրները (2025 տէօնու) և 47 շէնքերը բռնի գրաւած են նախորդ շրջանին հոն մուտ գտած Ալի, Մէթօ, և Սայիտ աղաներ ևն.:

8. Տիարպէքիր.— Սիլվան, Էօմէրա գիւղ, Սէտախնի գիւղին Մէհմէտ քեահեան 1900ին բռնի գրաւած է նոյն գեղացի Սարգիս Տ. Ղազարեանի արտերը, արօտավայրերը ևն՝ իրը 7200 արտավար: (95ի գեղքերուն Սարգիսի ընտանիքի անդամներէն քանինները սպաննուած էին ու մնացածները փախած ապաստանած Աղտին գիւղը ևն.):

Ե. Սահմանակցութեան պատրուակով բռնի գրաւումներ:

1. Օրինակ.— Պուլանրգ, Լիզ գիւղ, Հայերութափույի սեփականութիւնը եղած 400է աւելի տրտեր-չայիրներ, որոնց տուրքը հայերը կուտան՝ գրաւուած են գրացի Կոբօ գեղի Չէքքէզներէն:

2. Մշոյ գաշափ Յրօնք գիւղի հայերուն թափուով սեփական արօտավայրը՝ իրը 1000 տէօնու, գրաւուած սահմանակից Զօրավայ գիւղի քիւրսերէ, տուրքը հայերու վրայ:

Զ. Խաֆիրութեան պատրուակով գրաւումներ:
Սասուն, Մօսկան, Ղարզան և այլ լեռնային գա-

ւասներու մէջ՝ նախորդ շրջանին, քիւրտ աշայիր-
ներ հայերը իբր ստրուկ նկատելով, խաֆիրութեան
բոնապետական տուրքեր կ'առնէին. Սանմանա-
դրութիւնը ջնջած է այդ հակապետական տուրքերը,
սակայն կարգ մը խաֆիրառուներ շարունակեցին ի-
րենց բռնի գանձումները ու երբ բողոքուեցաւ՝ տե-
ղական իշխանութիւնը քիւրտերու յերկրանքներուն
արձագանգ ըլլալով, պատասխանեց թէ առնուածը
հողային տուրք—իճարէ Է—այսինքն Հայոց հողերը
քիւրտերուն կը վերաբերին . . . :

Այս մտքով Հաղղոյի Փափուր գեղացի աւագա-
կապեա կենճօն և իր տղայ ազիզը հերու սպաննել
տուած են Նոր-գեղի Ռէս Շարօն (Հայ մը) երբ ասկա
չէր ուզած իր և գեղացի Հայոց հողերը անոնց
անուան ինթիզալ ընել: Իճարէի այն յերկրանքը
խաֆիրառուներուն նոր գրգիւ մը եղաւ Հայոց հօ-
ղերը իրենց վրայ ինթիզալ ընելու, մանաւանդ որ
կը տեսնեն թէ տեղական դատարանն ալ իր բար-
եացակամութիւնը չի խնայեր այս մասին . . . ինչպէս
պիտի տեսնենք յետոյ՝ անոր արձակած վճիռներէն:

Օր. 1) Պալաքըր Շէկօ տան քիւրտերը Սաննոյ
Արծուիկ գիւղի խաֆիրառուներն էին. նախորդ շը-
ջանին կը սպաննեն խաչատուր Մխիկեանը ու Յով-
սէփ Գասպարեանը, վերջինիս հայրն ալ կը սպան-
նուի Մաշկաթցի քիւրտերէ, որուն հետեւանքով
իրը 13 անուոր հայեր կը փախին ու անոնց հողերը
կը գրաւուին:

2) Բոնաչէն գաւառ, Պալաքըր Սալիմ, Իպ-
րահիմ, Միրիսօ, Ողէր և ին. քիւրտերը գրա-
ւեր են Շահվէրափ գիւղացիներու արտերը, Հայերէն
մաս մը փախած են, մնացածներն ալ քիւրտերու
ժառայութեան մէջ՝ կիսրար լուծք կ'ընեն և ին.:

4) Շրկալինք գեղէն վախած են 10 անուր հա-
յեր, ու Պալաքցիներ գրաւած են անոնց ամէն ու-
նեցածները: Պալաքցի Հրվատո Շաքիրի տղաքը հ-
տեւէ հաւել կը սպաննեն Մակար Յակոբեանը և
Զօքարը, գրաւելով անոնց տներն ու հողերը և յն.:

ՏԵՂԱԿԱՆ ԴԱՏԱՐԱՆՈՎ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԱԾ ԳՐԱԻՈՒՄՆԵՐ

Է.— Օրինական հանգամանքէ զուրկ ս' եւ է
թղթով կամ անընդունելի վկայութիւններով Հայոց
գէմ բացուած հողային դատերը ի նպաստ յափշտա-
կողներու վճռուած:

1) Հերու՝ Սասնոյ Կէօարէքցի Աշօ պին Ֆէրօ
անուն քիւրտ մը 1293 թուակիր թուղթ մը կը
ներկայացնէ Մշոյ դատարանին, իբր Հեթինք գեղին
հողերու ինարէին թուղթը, որով գիւղին բոլոր կալ-
ուածները իրեն սեփականացուած է եղեր. են (պէտք է
զխտնալ թէ այս թուղթը քափուլի կալուածագիր մը
չէ). դատարանը առանց լսելու հայերուն օրինաւոր ա-
ռարկութիւնները՝ կը վճռէ թէ Հեթինկի հողերը
Այոյին սեփանութիւններն են, ա՛յն Հեթինկին, ո-
րուն 4-5 երեւելիները 18-20 տարի առաջ խաֆի-
րութեան պահանջները մերժելուն համար սպան-
նուած էին, գիւղ մը՝ ուր կանգուն ու խանդար
երեք եկեղեցի ու գերեզմանատուն կան դարերէ հե-
տէ Հայերէ բնակելի:

(Այս գատը սակայն թեէմիղէն նազս եղած է):

— Կարգ մը քրտեր ալ այս տեսակ դատ մը բա-
ցին Դժպատրիկի հայոց գէմ, ու շահեցան, տեղական
դատարանէն, թէև բեկուեցաւ քեեմիզէն:

Խաֆիրառու աղաներ սկսած են ոսնձգութիւններ

ընել նաև Քոր-Երիցանք, ուր այս տարի հողային վէճերով երկու հայեր սպաննուեցան. Կելիկազան, ինչպէս և Փռանքի ու Հազգոյի այլևայլ գիւղերու դէմ:

Ը.— Անհատական շինծու վկայութեանց վրայ Հազգր Քարարի իրաւունք սալով քրտերուն, նոյն իսկ թրփուլի գիւղերու գրաւումները.—

1) Տաարսոմ գիւղ, սեփականութիւն Մշոյ Ս. Յովհաննու վանքին, ուր իբր 20 տուն Հայեր կային, հողերը կանոնաւոր թափուով 38 տարի առաջ դնած էին մալուլիեքէն օրինաւոր աճուրդով ու բնիկ Հայերու բոլոր կալուածներն ալ թափու եղած էին, մինչ ո՛չ մէկ արձանագրութիւն կար քրտերու անուան: Էմլաքը, աշարը, աղնամը բնիկ Հայեր կուտային, և տուրքը՝ վանքի կուտար: Վեց տարի առաջ Ալմանը քրտեր կը թեկադուին, և դատ կը բանան ու տեղական դատարանը շինծու վկայութիւններով, առ ոչինչ համարելով նախորդ գատական վճիռն ալ՝ քրտերուն կը սեփականացնէ, որոնք առանց սպասելու իսթինաֆի վճոխն՝ 1905 մայիս 20ին կը յարձակին գեղին վրայ ու Հայերը կը ցրուեն, անոնց 41 կտորի չափ տուները, սխոռոնները, գոմերը և վանապատական շէնքերը, պարտէզներն ու հովերը կը գրաւեն, ասոր հետեւանքով 200ի չափ բնիկ Հայեր զրկուած, սաղին անդին կը թափառին, ու բոլոր արտեր-չափրները քիւրտեր կը շահագործեն:

Թ.— Դատարանը եօզլամայ մեմուրներու անկանոն կալուածագրերը կը հաստատէ ի վնաս հայ սեփականատէրերու:

1) Մշոյ Գլլազաճ գիւղացի Պօղոս Յակոբեան, Սահակ Եղոյեան Աստրկանց՝ աղերսագրով մը ետ կը պահանջեն իբր 300 օսկի արժող իրենց թափուլի

հողերը Շարաֆկանցի քիւրա Սալիէի որդիներէն՝ Ապ-
աօյէն և Մհէէն, որոնք նախորդ շրջանին խլած էին :
Տէֆթէրհանէի մէջ Հայերը իրենց կալուածագրերով
կրք իրաւունք կրտանան, այն ասան քրտե-
րը Խօզլամայ մեմուրէն առած նոր կալուա-
ծագիր մը ցոյց կուտան, ըսելով որ իբր թէ
Ժառանգորդներու հայրը՝ Եղօն, 8 տարի առաջ ծախած
ըլլայ դանոնք. մինչդեռ Եղօյին նոյն թուականէն 15
տարի առաջ մնաած ըլլալը հաստատուելով, Խօզլա-
մայի թղթին կեղծ ըլլալը երեւան կ'երնէ : Բայց դա-
տարանը բաւական կը համարէ մէկ երկու վկաներ
լսել, ինչ որ շատ դժուար բան մը չէ, ու դատը
ի նպաստ քրտերուն կը վճռուի . . . :

Ժ. — Անհատական պարտքի փոխարէն գեղա-
ցիներու հողերը ի նպաստ պարտապահանջներու
վճռուած՝ տեղական դատարանէ .

Օրինակ. — Բաղէշի Մօսկան գաղային Հաւու
Թաղի և Միրի Թաղի գիւղերուն Հայերը իրենց
կալուածագրերը դատարանին ներկայացնելով՝ կը բո-
ղոքեն Շէյխ Զէյնէտտինի կողմէ իրենց հողերուն
վրայ կատարուած տիրապետութեան դէմ : Դատա-
վարութեան ատեն, թէև Հայերու սեփականութիւնը
կը հաստատուի բայց Շէյխ Զէյնէտտին, ըստ
սովորութեան, վկաներ կը բերէ դատարանի առջև
և Հայոց հողերը հաճրգ կ'ընէ :

ԺԱ. — Խօզլամա մեմուրի ապօրէն կալուածա-
գրով հողերը Ֆերայ եղած նոյն իսկ հողատէրերու
բացակայութեան միջոցին .

Օրինակ. — Մշոյ Աւազաղբիւրցի Սեդրակ
Պաղտասարեան կը բողոքէ թէ հօրը մահուանէն
վերջ, ինքը իբր անօք որբ, Եղեսիոյ որբանոցը կը
գրկուի, ուրկէ երբ որ կը վերադառնայ, կը տեսնէ

որ իր հայրենի թափուլի ժառանգութիւնը՝ 23 արա,
2 գոմ, 2 ջրաղաց, 2 մարագ՝ իրր 500 ոսկի արժէ-
քով, գրաւուած են թուրք Եուսուֆ աղայէն.
ժառանգորդը ետ կը պահանջէ զանոնք, որուն
ի պատասխանի, Եուսուֆ աղան կը յայտարարէ
թէ՛ հայրը՝ Պաղտասար, 1310ին եօզլամալով
ձախած է զանոնք իրեն: Ուստի գործը կառա-
վարութեան կ'իյնայ. նուՖուսի և վերկիի պաշտո-
նատուներէն կը հաստատուի թէ Պաղտասարը 1310էն
6 տարի առաջ՝ 1304ին մեռած է, թէ եմլաֆ և
արազիի վէրկիներ Պաղտասարին անուան են...
Եւ սակայն հողերը ետ չեն տրուած՝ թէ այս և թէ
նմանօրինակ բողոքարկուներուն:

ԺԲ. — Երկրագործական պանքայէն, չնչին գի-
ներով գրաւուած հողեր, որը ձախուած, որը ձախ-
ուելու վասնզին տակ:

1) Արագցի Հլղաթ ճնտօյեանի արար Իամայլի
Նատօն տուած է 200 զրուշով: Յրօնքցի Խշօյի,
Մարգարի, Եզիազարի 360 արտավար 29 արտերը
չնչին գներով ձախուած: 2) Ախճանցի Յովոյի և Խա-
չոյի 60 քիլէնոց արտերը՝ 10 ոսկիի գրաւ: Աւօյի
150 արտավար հողերը՝ 15 ոսկիի գրաւ:

(Ախճանէն ընդ ամէնը պանքայի գրաւին տակ կը
գտնուին 164 արտեր և չայիր, Յրօնք գիւղէն՝ 20
արտեր, Պուլանըզ՝ Համղաչեխէն՝ 41 արտեր) ևն.:

ԺԳ. — Պետական տուրքի պատրուակով՝ թան-
կարժէք հողերը չնչին գներով ձախուած.

Օրինակ. — Պուլանըզի Ունչոր գիւղացի Ռէս
Ապտասաղան՝ Մկրտչի 2 ընդարձակ արտերը, 2 մար-
գապետները, 1 ձաւարհան, 1 բանջարանոցը, ո-
րոնք իրր 400 ոսկի կարժէն՝ աչարի (տասանորդ)
45 ոսկիի պարտքի փոխարէն կորի կառավարութեան

միջոցաւ ծախուած է Խարասրոյէնի գիւղի բոնակալ Ավանգատէ Մէնմէտ Սայիա աղային, չնայելով որ Մկրտիչը իր լուծքը, տաւարը ծախած և պատրաստակամութիւն յայտնած է սնորոքը վճարելու: Զրկեալները տակաւին կը բողոքեն՝ բայց անոնց տաացուածքը ետ չէ սլուած:

ԺԴ.— Հալածական-փախտտական, նոյնիսկ բնիկ Հայերու հողերը, տեղական իշխանութեանց ձեռքով խլամ մուհաճիրներու արուած:

Օրինակ.— 1) Մուշի նախկին կառավարիչ Մանոււա փաշա, 1903ին նեղը գնելով Մշոյ Վարդենիս գիւղի հայերը անոնցմէ ստորագրութիւն կը պահանջէ իրր գաղթական 7 տնւոր հայերու 350 արտավար հողերուն համար, բայց անկէ զատ կը խլէ 1750 տէճոււմ հողեր ալ բնիկներէն և 40է աւելի Չէրքէզ ընտանիքներ կը զեանդէ Վարդենեսի և Արտոնքի մէջ տեղ, անոնց ուսոգման ջուրին վրայ: Չէրքէզները 1908ին 784 արտավար ալ կը խլին բնիկներէն, որուն 150ը վարդենիսի եկեղեցիինն է: Հայերը կը բողոքեն, բայց Չէրքէզները չեն հեռացուած:

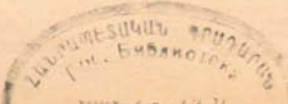
Այսպէս՝ մուհաճիր Չէրքէզներուն համար խլուած են Մշոյ Առնիսա գեղէն 97 արտեր, չայիրներ (1500 արտավար), 17 կալեր, 28 բանձարանոց ևն.: Մշոյ Դրմերտ գիւղէն 16 արտեր, 10 մարգագետին ևն. (մօտ 1000 արտավար):

2) Պուլանըզի Թեղուտի մէջ տեղաւորուած են 35-40 տնւոր մուհաճիրներ, որոնք գրաւած են տեղւոյն Հայերէն իրր 42 տուն, յարակից շէնքերով 150է աւելի արտեր, մարգեր: մինչ վերադարձող հայ պանդուխտները անտուն, անտեղ կը տառապին:

Պուլանըզի մէջ՝ այսպիսի գրաւումներ եղած էին Գարաղլլ, Համզաշխ, Եճնձալը, Շեխեաղուպ,

2669

66-67

Լիզ, Կոզակ, Շեխովէլի են իբր 8-9 գեղերու մէջ :

3) Կարնոյ Խնուս գաւառի՝ Զէվիրմէ գիւղէն՝ խլուած են 1907ին 59 արտեր ու չայիրներ, երկրորդ անգամ հարիւրաւոր արտեր ու գեախններ : Խնուսի Գողու գիւղէն արտեր, չայիր արօտատուի իբր 4000 արտաւար : Իսկ Լազգուտազ և Սիմօ անուռն գիւղերը, ամբողջովին զրաւուած են Զէրքէղներէ :

— Այս տարի նոր փորձեր սկսած էին, նոյնիսկ Մանազկերտի և Փարսպայեաց գեղի հայերուն և փական Պօսթան Փայեայ ըսուած հողերը մուհաճիրներուն աալու համար, որու մասին բողոքներ ալ եղան :

Ընթերցողները կրնան դիտնալ թէ այս յախանէ անուանէ ցուցմունքները, ոչ թէ իբր ամբողջութիւնն են գրաւումներուն, այլ միայն օրինակներ : Հայապատկան հողերու գրաւմանց ամբողջութիւնը գրքեր կը կազմէ : Զանազիր ենք կաղմելու վիճակագիր մը, թէ և ո՛չ լիակատար քանի որ գաւառներու մէջ հողային բովանդակ յափշտակութիւններու ամբողջական և լրացուցիչ վիճակագիրը չունինք տակաւին :

ԳՐԱԻՄԱՆՅ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԳԱՌՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Բայց գաղափար մը կաղմելու համար Հայերու գէմ մզուած այս ահաւոր արան թալանին հասկնալու համար թէ գրաւանց ամենատուտար մասը բռնի յափշտակութեանց արդիւնքն հարկ է նախ ակնարկ մը նետել դէպի սեւ անցեալը և սոսկալի պայմանները ա՛յն արընխում ու հալածական ժամանակին որ այնքան լայն դուռ բացած էր Հայերու կեանքի, պատիւի և ստացուածքի աւարին, որմէ՛ բազմատանջ այլ հողապաշտ Հայը ստիպուած էր լքել իր

տունն ու տեղը, փախչիլ ու հեռանալ՝ անկարելի է մանրամասնել, քրքրել ու թուել սպաննութիւնները, առեւանգութիւնները, թալանը սալաֆ-թալաֆին, թալանը պաշտօնեաներուն, թալանը յելուզակներու, թալանը խարձ-խարաճի անողորմ թահսիլտարին, բանտարկութիւնները, ձերբակալութիւնները, չարախօսութիւնները, փախուստը, անօթութիւնը, մերկութիւնը ու թալանը հողերուն . . . :

Իբր դառնազին ու քայքայող պատկերներ սեւ արձախքին ու անպատմելի տուայտանքին՝ կը ղետեղենք ստորեւ քանի մը օրինակներ ու ցուցմունքներ, հայ գիւղական տառապակիր կեանքէն, որոնք քաղուած են օսմանեան սահմանագրութենէն անմիջապէս յետոյ (1908-1909) կազմուած ժողովրդական վիճակագիրներէ : Քանի մը գիւղերու ցաւազին պատկերները կրնան յայտարար ըլլալ՝ առաւել կամ նուազ չափով ուրիշ գժբաղդ գեղերու ալ ցաւատանջ թալանին որոնց ամբողջ մանրամասնութիւնները անհուն են :

Մօոյ դաճճ — Զուգուրի Աւագ աղբիւր գիւղ. — Տունք Հայոց՝ նախ 81, որոնցմէ 47 տունը փախած էին, 76 եզանց լուծքերէն միայն 19ը մնացած՝ մեծ մասով՝ կիսրար, 600 տաւարներէ իբր 300, 2—3000 ոչխարներէ իբր 150. — 1907է առաջ՝ տարեկան ոչխարի սալաֆ՝ կտրուէր իբր 200, հատ՝ հացահատիկի սալաֆ՝ իբր 300 քիլէ, հարկահաւաքներու ճնշումով տուրքի փոխարէն՝ մօտ 150 տաւար ծախուած չնչին գնով, հետզհետէ 6—700 տաւար թալան տարուած. զինուորականտուրքը 12000 զրուչէն—17,000ի բարձրացած, հողայինը՝ 6000է 8000ի. միւլթէզիմներու երեսէ աւարը գրէթէ կրկնապատկուած՝ գիւղացիներէն քանինները սպաննուած

չատերը փախած : Եւ այդ պայմաններու մէջ կալուածական հետեւեալ գրաւումները . 124 արաւշայիր (324 քիլէի տեղ) 13 մարագ , 18 տուն , 17 կալ , 8 բանջարանոց , 26 ախոս , 2 կալ , չնչին գներով ու սալաֆով գրաւած ե^ր Ծէյիս Մահմուտ , Իպրահիմ աղա ե ին . : 45 արտ ե շայիր , 5 տուն , ախոս , 2 կալ , այլ ե այլ քրտերէ . 54 արտ-շայիր , արօտատեղի (450 քիլէի տեղ) գրաւեալ Ծէյիս Ապտուլահէ , Մահմուտ էմին էֆ . է են . : 10 արտ իր ալ գրաւ պանքային գրաւին :

Մտոյ Գոմս գիւղ , (քաղուած 1908ի իրենց սեղեկագրէն) . —

Նախ իբր 90 տուն , գեղը պատահած զէպքերէն 50-60 տուն փախած , 42 հողի պանդուխտ , իբր 20 հողի հալածական , 8-10 հողի սպանուած , 37 հողիբանաստրկուած իրենց երկու ծերու քահանաներու հետ 10-15ը բանտի մէջ մնում : Նախ ունէին հալարաւոր տաւար-ոչխար ե 80ի չափ լուծք՝ որոնցմէ հազիւ 150 տաւար ե 5-6 լուծք մնացած էր : Թէ՛ զէպքերէն ե թէ՛ դեղի աղային մղած պայքարէն՝ գեղը ամբողջապէս կողոպտուելէ յետոյ պահ մը պարպուեցաւ , Գանուեր Էսասիէն վերջ՝ ժողովուրդը սիրտ առած սկսաւ հաւաքուիլ : 1895-1908 Գոմսէն թալան տարուած է 2000է աւելի տաւար ոչխար , զիւզին մէջ պատահած զէպքերու ատեն տեղի ունեցած ենթալաններ տաւարի , ոչխարի , սնական գոյքերու մշակական գործիւնների ե ին . , ասկէ դատ սուներէն մաս մը այրուեցաւ , եկեղեցին թալուեցաւ են . են . : (Այս գեղին զէմն է որ արեան տուրքի դատը բացուած է շէրիի առջեւ) :

Մտոյ Առվառինջ գիւղ՝ 1906ին) . — Նախ տունք շայոց 174 — այժմ իբր 152 :

— Պանդուխտները՝ 67 հոգի, ցրուած ընտանիք 22 :

— Բանտարկուած-արձակուածները՝ 24 հոգի :

— 1906ին բանալի մէջ կը գտնուէին 13 այր, 1 կին :

— 1900-905 պարբերաբար գիւղէն սպաննուած էին իրր 20 հոգի :

— 1905 հոկտ. 1ին գեղը կը պաշարուի, երկու հեղ խուղարկուի : Վերջին անգամ ընդհարում ըլլալով ֆէտայիներու հետ՝ գեղը ջարդի կ'ենթարկուի և կըսպաննուին երկսեռ՝ իրր 131 անմեղ գիւղացիներու տուները կը թաղեն ու մասամբ կ'այրուին :

— Դէպքէն վերջը՝ հալածական-վախստական կ'ըլլան 18 հոգի :

Հողային գրաւում, 85 արտեր, 15 այգի և 15 տուն, սալաֆով չնչիւ գնով են :

— Զարդէն առաջ՝ տարեկան մօտ 7-800 քիլէ արմալք՝ սալաֆ կ'առնուէր անոնցմէ :

— Ոչխարներու թիւը նախ 3000ի մօտ էր՝ իրր 2000ը սալաֆի և պարտապահանջներու տուած, 500ը թալանուած :

— Տաւարներ նախ իրր 2000, այժմ 3-400ի չափ :

— Եղանց և գոմէշներու լուծքերը 106, այժմ 25 : (Ծը մ'աշխ սեփական) միւսները՝ կեսրար մարապաներու են . :

— Որբերու, այրիներու և օրապահիկի կարօս՝ մերկ ու բորիկ աղքատներու թիւը 400է աւելի :

— Մեծաքանակ պարտքեր ունին պետական գանձուն և թէ գանազաններուն :

Մտոյ սանեագ.— Պուլանրգ Եօննալու գիւղ.— Նախ կը պարունակէր 200 հայ ընտանիք, ընդհանրապէս բարեկեցիկ, որոնք ունէին հարիւրաւոր

լծքեր , և հազարաւոր ոչխար-տաւարներ : Բայց անկէ վերջը : Ահա թէ ի՛նչ կ'ըսէ 1908ի իրենց տեղեկագիրը : — 55 ընտանիք փախան : 92 ընտանիք լծքէ կորեցան : Յաջորդաբար՝ նոյն շրջանին իրր 36 հոգի սպաննուած , 10-12 առեւանդուած , ոմանք բանտարկուած , շատերը պանդխտացած . ևն : Հասնանը Ֆէհիմ , Սիւլէյման , Թաճտին , Հիւսէյն , Խալիթ և ուրիշ աղաներու և անոնց ծառաներու միջոցաւ թալան տարուած ևն հետզհետէ իրր 1200 ոչխար , 139 գոմէշ-մատակ , 322 եզ-կով , 324 քիւէ հացահատիկ , 425 բարդ խոտ , 400 սակառի յարդ , 73,682 դահեկան՝ արծաթ , գրաւուած ևն 150ի չափ արտեր-չայիրներ , որոնց միայն տարեկան հասոյթը 1000 ոսկիէ աւելի է : Թալլած ևն զիրենք նաև Եօզլամայի , Ինթիզալի , Ազնամի մէմուրներ , միւլթէզլիմներ , թահսիլտարներ (6100 զրշ .) ֆէտայի վնասող մէմուրներ (4260 զրշ .) ընդ սա՛նն իրր կաշառք՝ 17,000 : Իսկ 6 տարուայ ընթացքի մէջ (1317-1323) հարկահաւաքները՝ իրր փոխարէն փախչող գաղթականներու պարագերուն (պետական սոււրքեր) խլած ևն Եօնճալուցիներէ 92,500 զրշ . : պէյեր և աղաներ՝ երեք տարուայ ընթացքի մէջ (1321-23) տարապարհակ աշխատեցուցած ևն անոնցմէ՝ իրր 728 բանուոր , 220 սայլ , 328 բեռնակիր եզներ , քաղել տուած 900 բուրդ խոտ ևն . տարեկան 120 տաւար ձրի բտել տուած Հայերուն : Ու ամենէն վերջը՝ արցունկոտ տեղեկագիրը կը գուժէ թէ 1908 Ապրիլ 18ին՝ Հասնանը Ֆէհիմ աղայի ծառաները կը յարձակին գեղին վրայ՝ կը խուժեն Խալոյեան Ալօանուն Հայուն տունը , որ կը պատրաստուէր Ամերիկայ փախչելու , կըսպաննեն Ալօն , կինը Պէզօն , աղաքը՝ 15ամեայ Արփիարը և Գամեայ Լեւոնը ,

11ամեայ աղջիկ՝ Էֆիկը, իր քենին և փեսան թուրտը, ամբողջ ընտանիքը կը ջնջէ ու բոլոր ունեցածը՝ 3-400 ոսկիի հարստութիւն: Թալլելով կը տանին:

Պուլանըգ-համգաւեխ գիւղ:

«Շնորհիւ օտմ. Սահմանադրութեան, Համշաչէ-խու հայ հասարակութիւնս, կուզանք բացատրել 20 տարուայ մեր քաշածները:

«20 տարի առաջ գիւղս կը բաղկանար 190 հայ տներէ, իսկ այժմ 65 հայ և 3 շէրքէզ տուներէ, միւսներ գաղթեցին ու փախան . . .

— 20 տարի առաջ, գեղիս հայ ժողովուրդը ունէր 1200 կտոր արտ-չայիր, 4 արտավայրեր, 15 կազամնոց, 3 ջրաղաց, 180 մարագ, 120 գոմ, 200 կալ՝ իսկ այսօր (1909 փետր. 24)՝ հազիւ 600 արտ, 9 կազամնոց, 1 ջրաղաց, 15 մարագ, 16 կալ-գոմ, իսկ մնացածները այրուած, քանդուած և գրաւեալ . . .

— Ունէինք 250 գոմէշի լուծք և դութան, 400 մարագ, 1300 կով՝ 1700 ոչխար, 150 ձի, իսկ այժմ, 16 լուծք և 312 ոչխար, տաւար են . . .

— Մեր հողերէն 4800 արտավար, 6 կազամնոց, 120 բարդ խտաի մարգագեաին և ջրաղաց գրաւած են Սիմօ գեղի Չէրքէզները:

— Գիւղիս 41 կտոր արտ և չայիր Ջրաաթ պանդային գրաւ . . .

— Աշիրէթներու, Չէրքէզներու ձեռամբ հետըզհետէ բռնի խլուած են մեզմէ 1015 ոչխար, գրամ՝ 19300 գրշ. գոմէշ՝ 83, եզ-կով 206, ձի՝ 27, հազարաւոր քիլէ ցորեն և խտաի բարսոյներ:

— Սպանեալք 22, առեւանդեալք՝ 11, բանտարկեալք՝ 15 են . . .

— Կաշառք խլուած մէմուրներէ իբր 16,900 զրշ. :

— Շրջակայ քիւրտերէ ևն. յափշտակուած արտեր, չայիրներ իբր 210 :

— Պետական տուրքէ մնացորդ պարտքը՝ 50,000 զրուշ. :

Պիթլիզի Դարգան գաւառի Զօբ գիւղ, (50 տընւոր հայարնակ) . —

Պշարէ Զաթօ, ձէմիլէ Զաթօ, Կասէ Շեխօ, Մալէ Ապաի, Հասօյէ Սրլօ, ևն. Քիւրտեր (աշիրէթի պատկանող) հետզհետէ Հօբ գիւղէն (անմնց 1909ի տեղեկագրին համաձայն) թալան տարած ևն 31 եղ, 1245 ոչխար, 58 կով, 1 ջորի, 11 աւաւակ, 1 ձի, 17 գոմէշ, 479 քիլէ ցորեն, 21,180 զրշ., 179 քիլէ գարի, 300 ծառեր, 21,800 զրշ. ի ընտանեկան զարգեղէն ևն., ընդ ամէն գնահատուած իբր 390,000 զրշ. :

Հօրեցի Ռէս Մելքօն Մահտեսի Դուկասեանի նախնական նահիէի մէջ ունեցած Ավինք ու Հաճրէ անունով 3000 արտավար ագարակները, ուր 45 տնւոր Հայեր կը բնակէին՝ 8 տարի առաջ բռնի կը գրաւեն Ռըշքօթանը Տարմանկայ աշիրէթէն Հաճի Բաշըք պին Համդէ, Բասուլ պին Պապիք ևն. Քըրտեր, Հայերը թալլելով կը ցրուեն, բնակարաններ կը քանդեն և նոյն իսկ փարտերը կը տանին ևն., հողերու մէկ մասը այժմ որոնց Ալիէ Շարօ քիւրտին ձեռքեն, և մնացեալները՝ խոզան կը միան թափուն ու տուրքը Մելքօնի վրայ :

Սասուն Իբխնձօր գիւղ (վիճակը 1905ից) . —

Տունք Հայոց նախ իբր 82—հետզհետէ ցրուած, այժմ 45 :

Եզանց լուծքերը նախ իբր 75— միայն 3ը սեփական մնացեալը մարապաներու :

Տաւարներու թիւը նախ իբր 550.—այժմ հասիւ
80—40 մաս մըն ալ կիտրար :

Ոչխարներու թիւը նախ 2000է աւելի, իսկ
այժմ 60—70 հաս :

Գեղը աւերուելէն առաջ՝ տարեկան 300 ոչխարի
սալաֆի կուտար :

Նոյնպէս արմտիքի սալաֆի կար նոյն ատենները՝
տարին 50—60 քիլէ :

1894ին գեղը թալլուած և սպաննուած էին
20—25է աւելի Հայեր :

1904ին գեղը քայքայուած, սպաննուածներու
թիւը 100է աւելի :

Դէպքերու ատեն՝ թալան տարուած էր աւելի
քան 400 տաւար և իբր 1700 ոչխար ու տնա-
կան ամբողջ գոյքեր, տուն ու տեղ այրուած-քան-
դուած :

ՍԻՄ-ԼԵՌՆԱՇՂԹԱՅԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՍԸ

Խուր-Բոնաւեհի-Մօսկանի գաւառները :

Այս լեռնադաւառներուն մէջ աշիրէթական կա-
մայականութիւնը անտանելի աստիճանին հասած էր,
ո՛չ միայն Հայերը, բայեակներ այլ նոյն իսկ անուանի
Վէյսելզրանի Շէյխը սրտացաւ դանդաճներ կ'ընէ
ի մէջ այլոց և Մոսկանցի աշիրէթին դէմ ցոյց տալով
զանոնք իբր անտանելի փորձանքներ խաղաղ աշ-
խատանքի և զարգացման :

Մոսկանի-Խուր-Բոնաւեհի մէջ ոճիրներն թալա-
նը և յախտակութիւնները սովորական վիճակ մըն
են : ահա քանի մը օրինակներ :

1904 Սեպտ. 14ին Ճեմ գիւղացի Շաքօ պին
Ալօ Պալաքը քիւրտը սպաննեց թաղականից գիւ-
ղապետ Պ. Ստեփանը, անկէ չաբաթ մը առաջ
սպաննած էր դաշտի գեղերէն Սմաատը և Հիլաթը,

քանի մը որ վերջ Միրզըք պին էօմէր առեւանգեց
Սանփանի եղբոր կինը, Մերխան պին Շառօ առե-
ւանգեց խաղալ Վարդանեանը և 5 ոսկի խալան առ-
նելով՝ տուաւ քիւրտ Վագերին: Թաղաւանքը որ
30 հայ տունէ աւելի էր՝ հազիւ 10 տուն մնացած
էր, փախստականներու ունեցածները գրաւուած էին:
Պալաքըր Նասրէի տան կիւրծօյէ և օւրիշ քրտերէ,
904 Հոկտեմբերին ԹաղվնձորիՔրտեր Շէն զիւ-
ղի Հայերու 185 ոչխարները թալան կը տանին,
1905 Ապրիլ 12 Պալաքըր Իսկեան և Ամար Շամի-
սնըը հրատարակաւ և կտտամահ սպաննեն Թաղվն-
ձօրցի Սաֆար և Յակոբ եղբայրները՝ Յունիս 5ին
Մօականը Հաճի Մուսէ և Պափիր ևն.: Թաղաւա-
նից 200 ոչխարները կը տանին, Յուլիս 3ին Էլը-
քան պին Միրօ՝ իր տան մէջ գնդակահար կը սպան-
նէ Լորանձորի Ապրահամ քահանան, որ գնացեր էր
գուլթ հայցելու: . .

Ո՛չ միայն քահանայ ու դիւղապետ, այլ Խուլթ-
Բանաչէնի հողեւոր Առաջնորդներն ալ՝ որ ցորեկով
կտտամահ սպաննուեցան Պալաքըր, Սասունըը ըս-
ուած Քիւրտերէ: Ասոնցմէ քանինները՝ 1896ին Ս.
Աղբերիկ խուժեցին ու վանքին մէջ յոշտեցին վա-
նահայր Տէր Ղազար վարդապետը, ու 1906ին վա-
նահայր Զաքարիա վարդապետը, որոնք յանդրգներ
էին մերժել խաֆիրութեան տուրքը ու պահանջեր
էին վանքէն և ժողովրդէն խլուած հողերու վերա-
դարձը . . .

Դեռ շատ կան այս տեսակ արիւնտտ ու արդա-
յոյզ դրուագներ լեռնականի խաֆիր ու տանջուած
կեանքէ ու մոռցուած անկիւններէ զորոնք զանց
կառնենք:

Կարնոյ-Խնուսի Գարաֆէօիլի գիւղ.—

Արթին Քէշիշեանի թափուլի 480 օրավար հողերը 30 մէճիտիէի փոխարէն :

Լասո Մանէի թափուլի 320 օրավար հողերը կը խլէ 21 մէճիտիէի փոխարէն :

Հայրապետ Միլէեանի թափուլի 160 օրավար հողերը կը խլէ 9 մէճիտիէի փոխարէն :

Մուրատ Կուլանեանի թափուլի 200 օրավար հողերը կը խլէ 18 մէճիտիէի փոխարէն :

Մ. Ասոյի թափուլի 320 օրավար հողերը ձրի և այլն և այլն :

Տեղեկագրին համաձայն ընդ ամէն իրր 4000 օրավար :

ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՍՄՔ ՍԱԼԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Սալաֆը կամ սեյիւր ահուկի վաշխով առևտուրի մէկ ձեւն է. առևտուր մը թալան : Սալաֆը թէև հինէն կար, բայց հարկահաւաքութեան երեսէն անուր համեմատութեան հասաւ : Օրինակ, 25 զրշ. կը տրուէր հողագործին՝ 7—8 ամիսէն փոխարէնը տալու 1 գառնուկ, կամ քիլէ մը ցորեն, որոնք առնուազն 40—50 կան զրշ. կ'արժէին, թէև երբեմն ցորենը կրնար 100—150ի բարձրանալ : Եթէ պայմանաժամին գառնուկը չյանձնուէր, հետեւեալ տարին 2 գառնուկ կը պարտէր և այսպէս յաջորդաբար : Օրինակի համար, 20 զրշ.ը աճելով՝ 4 տարուան մէջ 3—400 զրշ.ի վաշխ կը գոյացնէր և եթէ սալաֆը միշտ շրջուէր՝ 10 տարուան մէջ քանի մը հազարի կը հասնէր :

Օրինակ՝ Օղունքցի Սերոր Ֆրիսոյեան 3 քիլէ կորեկ կ'առնէ Սալաֆտարէն ու 200 զրուշի մուրհակ կուտայ : Որոշեալ առեն Սերորը չի կրնար պարտքը տալ, 200 զրուշի նոր սալաֆ կը կնքուի 6 քիլէ ցորենի վրայ. Սերոր չի կրնար 6 քիլէ ցորենը տալ,

սալաֆտարը կը գրաւէ անոր 3 գոմէշները, որ առ-
նուազն 1200 գրուշ արժէին: Լուծքը կ'արձակուի
ու Սերոբ կը մեռնի:

Սեղեֆի առեւտուրը հողերու վրայ ալ տեղի կ'ու-
նենար. այսինքն աղքատ հողագործը չնչին գումա-
րի մը փոխարէն արարը գրաւ կը դնէր, որուն եկա-
մուտը կը վերաբերէր գրամատիրոջ և եթէ հողա-
գործը չհատուցանէր փոխ գրամը՝ հողը վրայ կ'եր-
թար: Օրինակ մը.— Օլունկցի Դաւիթի կնոջ մէկ
արարը միայն 6մէճիափ փոխարէն գրաւ էր Մշեցի
թուրքի մը, որ տարուէ տարի նոյն արաէն կը տա-
նէր առուոյսը և մօտ 8-10 քիլէ կորեկ, նուազա-
գոյն հաշուով՝ տարին 4—500 գրշ., իսկ 6 մէճիտը
միշտ տալիք կը մնար:

ՄԻՐԻՊԱՅՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ՄԱՐԱՊԱ

Հայ գեղացին այս գրութիւնը կ'անուանէ՝ կիւ-
րար լուծք:

Մարապայուրիւնը լուծկի վրայ գրամ փոխ տա-
լու գրութիւնն է: Դրամ առուող և առնողը միան-
գամայն Միւրիպա կը կոչուին: Օրինակ. 10-20-40
ոսկի և սերմցու հացահատիկը մէկ տարի սլայմանով
(այս սլայմանը կրնայ երկար տարիներ ալ տեւել)
գրամատէրը կուտայ հողագործին և անոր ցանքին
տարեկան արդիւնքը կը կիսէ: Դրամատիրոջ հացա-
հատիկները գեղացին պիտի փոխադրէ անոր տունը,
երբ պէտք տեսնէ, կալի առնն անոր ուտեստը և չն:
պիտի հոգայ: Պայմանաժամը լրանալուն, եթէ ուղէ՝
գրամը հա կը պահանջէ: Եթէ չունենայ՝ լուծքը կը
գրաւուի, և եթէ լուծքը փճացած կամ անբաւական
են, հողերը կը գրաւուին: Նախաօգէս պարզ
մտերձակով կը գոհանային, հիմա գրամատէրները

ընդհանրապէս հողագործին հողերը կանոնաւոր գրաւի տակ դնելէ յետոյ միայն կը հաւանին գրամ տալ : Հարիւր ոսկի արժող հողերը 20-30-40 ոսկիով կարելի է գրաւ դնել, և չքաւոր հողագործը ստիպուած է այնպէս ընել, որովհետեւ ուրիշ տեղէ չի կրնար գրամ գտնել, որովհետեւ Երկրագործական Պանքան այնքան նուազ գնահատուած կ'ընէ հողերուն, որ խեղճ գեղացին չի կրնար անով վերցնել իր պարտքը և կազմել իր քայքայուած լուծքը, բաց աստի, չէ՞ որ Պանքան այժմ պայմանաժամը աւարտելուն՝ կը չոգի մշակին սրտին և կը գրաւէ հողերը :

Միրիպայութիւնով՝ շատ մը արտեր, շայիթներ ևւայն գրաւուած են :

Հ Ա Ր Կ Ա Հ Ա Ի Ա Ք Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Ահա բռնապետական շրջանի ահռելի պատիժներէն մէկը, եթէ կարելի ըլլայ սակայն, այս անուան տակ, այս կամ այն ստորին պաշտօնեաներէ ողորմելի հարկատուներուն դէմ ի գործ դրուած վայրագութիւնները պատկերացնել : Բայց զխանալ պէտք է թէ հարկահաւաքութիւնը միակ պաշտօնէութեան մը գործ չէր : Նախապէս հարկահաւաք էին և կառավարական պաշտօնեաները, զապթիէներ, զինւորական պէտքերու հայթայթիչներ, միւլթէզիմներ ևն. : Վերջին տարիները բարձրացած քստմնեցուցիչ ազազակներու վրայ էր, որ նախորդ ուժիմին յատուկ հարկահաւաքչութեան կանոն մը կազմուեցաւ, ու գծրագդարար նոր լծահախարհներէն շատերը իրենց նախորդներէն պակաս չի մնացին . . . — Թահսիլսարները նուազ բացառութեամբ խմբովին կ'եկէին գիւղերը : Եթէ գիւղի մը մասնավճարը 2000 դր. էր, 4—5000 կը պահանջէին, իրենց քսակին

կեր խելու համար : Ար պահանջէին ո՛չ միայն խօսքով այլ թուքով, զզուելի հայհոյանքով, խարազանով ու խոշտանգումով, առանց խնայելու ո՛չ ոքի : Տուները բռնի մանել, չարչարիլ հարկատուին տգեպահիկը խել՝ սովորական բան էր :

Գիշերները հանգիստ չկար ուղուածին չափով պրամ չհասցնողներուն, որոնք կը հաւաքէին և ախոսներու մէջ կը բանտարկէին, նոյն խակ կլիները, զորս կը նախատէին ու մինակ այսչափ չէ՛ . թահսիլատարներէն անողոքները (վայրադ Ապտուլլահ Չափուշի նամանները) հնարովի պատիմներ կուտային, ու քիչեր չէին այն դժբաղդ հայ գիւղացիները որ սիւններու կապուելով, ռաքերէն կախուելով վրանին պաղ ջուր լեցուելով՝ խարազանուեցան մահու աստիճան . . .

Երբ թահսիլտարին դէպի գիւղ արշաւանքը կը բուէր, շատեր կը փախէին կը ծածկուէին . . . : Զինուորական տուրքին անուանական բաշխումը կ'ըլլար, այլ միայն թուղթի վրայ . մէկուն պարտքը 300 դշ . կը նշանակուէր, մինչ անկէ 7-800 կը խլուէր, պատրուակելով որ գիւղի փախստականներու պարտքը զի զի անհատները պէտք է վճարեն : Օրինակ, Սուլուխցի Ումրէին պարտքը 12 ոսկի էր, 1322ին անկէ խլած էին 25 ոսկի : Զիարէթցի Ռէս Գէորգին պարտքը 9 ոսկի էր, 1322ին անկէ խլած էին 18 ոսկի : Եւ երբ մեծ մասը սէլէֆով կը վերցնէին այս պարտքերը, երեւակայեցէք քանի՛ պատիկ կ'ըլլայ :

Շատ հեղ և շատ տեղեր ընկալագիր չէր արուեր հարկատուին, թէ՛ այսպէս և թէ՛ փախստականներու և աղքատներու անունով հազարաւոր ոսկիներ խլուեցան հայ գիւղացիներէ . ժողովուրդը կեղեքուեցաւ, ու պետական գանձը բան մը չի շահեցաւ :

Ա Պ Օ Ր Է Ն Հ Ա Ր Կ Ա Հ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Խ Ա Ֆ Ի Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Սաֆիրութեան անուան տակ, բանասկստական տուրք մըն է, զոր պիտի մատնանշենք, քանի որ հիմա մանաւանդ կապ ունի անիկա ծանօթ հոգային դատին հետ: Սաֆիրութիւնը սակեղծեր են լեռնայնակ Բիւրս աղաներ՝ ժամանակներու ընթացքին մէջ, բայեա հայերը մշտնջենասպէս իրենց հարկատու պահելու համար: Սաֆիրառու աղաներու ազդեցութեան շրջանակը թէև հիմա նեղցած է ու առաջուան պէս ընդարձակ ծաւալ չունի, բայց կը շարունակուի սն, ու յատուկ է՝ Սասունի արևելեան բաժնին՝ Փսանքի, ինչպէս և Սարգան, Հազգօ, Կուցգետ, Սուլթ-Բանաչէն, Մօսկան և ին. գաւառակներու ու թեթևապէս Սուրբի-Սիանի կողմերը, երբեմն Շատախ կայն:

Սաֆիրառուն տէր կը նկատէ զինքը բայեա հային տան, ստացուածքներուն կայն: Այս տուրքը կը պահանջուի Հայերու հասոյթներէն, կենդանիներէն կայն:

Տուրքին քանակը բայեաին կարողութեան վրայ է: Միջակ կարողութեան տէր մէկէ մը, խաֆիրառուն կրնայ խլել տարեկան՝ 7 կոտ հացահատիկ (իրը 60 դրշ.), 8 նուկի բուրդ՝ 30 դրշ. 1 լիտր խղ 40 դրշ. $1\frac{1}{2}$ լիտր մեղր՝ 15 դրշ. 2 ոչխար՝ 70 դրշ. 1 զոյգ խարոյկ, 1 զոյգ գուլպայ կայն, տարեկան իրը 300 դրշ. ասիկա նուազագոյն չափ մըն է, որ կրնայ աւելի ածիլ, անզին և կարողութեան համեմատ, ինչպէս պիտի տեսնուի:

Սահմանադրութիւնը հռչակուելով՝ ջնջուած հրօշակուեցան այս տեսակ ապօրինութիւններ, քանի

որ պետութիւնը իր պաշտպանութեան տակ կ'առնէր բոլոր Օսմանցիները : Սահմանադրութեան հրահանգով միջոց մը անցնելէ ետքը՝ անակնկալ մ'էր երբ նոյն տեղերէ գանդաւաններ սկսան գալ թէ այս և այն տեղեր՝ սկսուած է նորէն խաֆիրութեան աուրքի բռնի գանձումին : Բողոքները ներկայացուեցան Բ. Դրանը ու հրամանները կրկնուեցան արդիւղ այս անկանոնութեան , սակայն ցաւովի է որ տեղական իշխանութիւնները առանց քննելու , խաֆիրաւորներու խօսքին վրայ՝ ելան պատասխանեցին թէ՛ առնուածը հոգային ինչպէ՛ է : Խնդիրը նոյն իսկ Փարլամենթի մէջ ալ արձագանդ գտաւ և ջնջումը յայտարարուեցաւ : Բայց մեր բարեկամ խաֆիրաւորները չի գաղբեցան ու շարունակեցին բողոքի տեղի առլ : Հերու՝ Մատին Առաքելոյ Տ. Ստեփան վարդապետ հեռագրեց թէ՛ Քիւրտ Տօկուչին ծառաներ Փիրշէնքի Հայերէ խլած են 120 քիլէ կկրլ , Կինձօյի Ազիլը և պարագաները Փսանքէն՝ 148 , Դըթպատրիկէն և Բասիլձօղէն՝ 320 քիլէ կկրլ տարած են իրր խաֆիրութիւն :

— Փսանաց գաւառէն՝ Մշոյ Առաջնորդարանի միջոցաւ բողոքեցին նաև թէ՛ Կինձօյի Ազիլը , ազգականներէն Խալիլ , Մէնձէա , Ահմէա և Ալի , Հարկամօլի Մուսէ խլած են նորգեղցի Տօնէ , Մելքոն , Տիգրան , Մուրատ , Գէորգ ևն . Հայերէ 12 մէծիա , 3 ոչխար , 68 քիլէ կկրլ : Կինձօյի Ազիլը՝ նոր գեղցի Խաչօյի քրոջ ամուսնութեան առթիւ 10 մէծիա , Բասիլձօղցի Խոլին Արթինի աղջկանց ամուսնութեան համար՝ 4 մէծիա . Պրահիմէ Սլէ՛ Հարկորցի Հայու մը կինը տուած էր Շալէշ անուն Հոյու մը 400 դրշ . առնելով ևն . :

Խաֆիրաւորն կրնայ իր այս տիրապետութեան

իրաւունքը ծախել ուրիշի : Մաֆիրատուն տուրք
կ'առնէ նաև երբ հայուն աղան, մանսուանդ ազ-
ջիկը ամուսնանան : Կարողութեան համաձայն՝ 40-
60-100 գրչ. և այլն :

Մաֆիրութիւնը կը տարածուէր առաջ մինչև
Մշոյ գաշտի հարաւակողմի լեւնարազուկներու վրայ
ալ, օրինակ՝ Առաքելոց վանքը՝ Բաղրանցիներուն
կուտար ստենին խաֆիրութիւն, նոյն ստենները՝
չեռներէն գաշտ եկած հաստատուած Հայերէ իսկ,
խաֆիրատուներ եկեր ու հարկը պահանջեր են
եղն. եղն :

— Պէտք է բնի նաև, որ հին ատեն՝ խաֆիրա-
տու ազաներէն շատերը՝ «խրենց» Հայերը կը պաշա-
պանէին ուրիշ աշիրէթներու օտնձգութիւններէն :
Բայց նախորդ շրջանը դրացիական այս տեսակ վե-
րաբերումներն ալ խանգարեց :

Մաֆիրատու ցեղերէն ծանօթ են՝ Պալաքցիները
(որոնք արարերէն ու հայերէն կը խօսին, ու կ'ա-
ւանդուի թէ իսլամացած հայ ընտանիքի մը սե-
բունդն են. մօտաւորապէս 2000 հրացանակիրներ) —
Մօսկանցիներ, Մարզանցիներ, Ճէլալցիներ, Մուս-
եանցիներ, Բագրանցիներ, Ռըշթօթանցիներ են :

Վերջերս հասած տեղեկութիւններէ կ'իմա-
նանք թէ՛ Ստանցի Բիւրաերէն՝ Լորտնձորի Ամարի
Սըօ, Ռէշնիկի Հասանօյլի Մամէ, Իսկօ Սէլիմ, Բա-
լլըքձորի Ալըքօյի Իւսուֆ, Հորագրիի Ուսրի Մուլի,
Կուճօյի Ընրզկօ, Սաաու, Պարխօ Ալի, Շաքիր են,
Քրտերը Սաանոյ Սըծուիկ, Մուճարինք և Կորգեր
անուն հայ գիւղացիներէ խաֆիրութեան տուրքեր են
խլեր իբր 48 քիլէ կիլօ, 8½ լիտր իւզ, 24 ուլխապ
և 9 կտոր շալվար, աղա, գուրգա են. կը յուսանք
օտկայն՝ որ բարձրագոյն յանձնարարութիւնները պիտի

կրկնուի և Պիթիսի նոր կուսակալը իր լուրջ ուշադրութեան առարկայ պիտի ընէ քար-քոաներու մէջ տանջուող ժողովրդին արդարացի բողոքը, վերջ մը սարու այս դժպիտի ապօրինութեան :

Ահա, ինչպէս կը տեսնուի հայ հողագործութիւնը ո՛չ ևս էր իր արդիւնաբեր գերին մէջ, այլ իր քայքայումին ու փճացման ճգնաժամին : Ու երբ աշապէս իր դոյութիւնը վտանգի տակ էր, արեւ ու խաղաղ աշխատանք չունէր, միթէ կրնա՞ր մտածել ու պահել արտ ու ափը : Ստիպուած էր սարէ սար, ձորէ ձոր իյնալ, իր և զաւկըններուն զլուխը ազատելու, եթէ հնար էր սակայն . հետեւաբար՝ կը լքէր կը թողուր իր հինաւուրց ժառանգութիւնը՝ հողն ու տունը, ուր սակայն իր բազմալատակ պապերը, մանկաբն ու հոտաղը՝ իրենց կողերը կտորեր էին . արցունքը ցաններ և արնէ քրտինքով շաղեր էին . ուր կը հանգչէին իրենց շատ քաղցրիկ յիշատակներ . . . :

Եւ եթէ բոլոր նահանգներու մէջ ամէնէն աւելի թալանուածը ու զրկուածը Պիթիսի-Մուշի նահանգն էր, սլատճառը ա՛յն է որ հոն հալածանքի պայքարը շատ երկար և շատ անողոք եղաւ ու քայքայուծը աւելի ահուկի :

1894-95ի և յաջորդող տարիներու արիւնալից դէպքերէ զատ՝ 1904ին՝ Սասունը կրկին ջարդի և աւերութեան թատր, Մշոյ գաշալը յարձակումներու, աւարտութեանց ենթակայ ու արիւնլուայ էին : Ծէտայիներու դէմ մղուած հալածանքի ու գիւղերու թալանին առեւն 1894-1908 անընդհատ շարունակեց ահեղ քայքայուծը տուներու, շէնքերու, գիւղերու և զաւտներու, նոյնպէս սպաննութիւններ, կեղեքումներ, խոշաւանգումներ . ու կ'իյնային մուսգեր,

կիններ, ծերեր, մանուկներ, վարդապետն ու աշխատէրը, գեղապետն ու զվիրը, դժնդակ ղէպքերը իրարու վրայ հեծած էին և իւրաքանչիւր ղէպք իր աւերն ու զոհն ունէր, օրինակ՝ Մշոյ Առվաօրինջէն՝ 130 զոհ, Սպաղանքէն (Սասուն) 40-50, Չիափուէն՝ իրր 35, Դերքէվանքէն՝ 18, Ղարղէն 15, Խէյպեանէն՝ 10, Մասնիկէն՝ 17, Յունանէն 12, այսպէս Բերդակէն, Առաղէն, Արգաւլանքէն, Գոմերէն և այլն իրր՝ 5-600 հոգիներ: Իսկ բանտերու մէջ միշտ կը հեծէին 3-400 հոգիներ, եթէ տանք ելլէին՝ ուրիշները կը յաջօրդէին թալլուած, թաղթրպուած, իսկ շատերուն ալ դիակները դուրս կուգային . . . միայն 1904-1905 թուին 80է աւելի բանտարկեալներ մնուան Մուշի բանտը, 1905-6ին Մուշի, Բաղէշի, Պուլանըզի, Կինճի և այլն բանտերը լեցուն էին թշուառ ու սանջուտղ դատապարտեալներով . . . :

Ն Ա Խ Ո Ր Գ Շ Ր Զ Ա Ն Ի Ն

ՀԱՅԱՐՆԱԿ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ՀՈՂԱՅԻՆ
Գ Ր Ա Ի Ո Ի Մ Ն Ե Ր

(Քաղուած Պատրիարքարանի եւ ժողովրդական
սեղեկագրերէ)

Ա. Կարնոյ վիրայէթի՝ Խնուս, Ալաշկերտ, Պալազիտ, Բասէն, Դէմախ, Երզնկա, Դերջան, Բարերդ ևն. դաւաաներու 129է աւելի հայարնակ գիւղերու մէջ, զանազան ձեւերով դրաւուած հալաւոր արտեր, մարդեր, արօտներ, տուններ, ջրաղացներ: Օրինակ, Երզնկա-Դերջան աւելի քան 15,000 օրավար, 250—300 շէնքեր, արօտատեղիներ, Բարերդ, Բասէն, Ալաշկերտ ևն. 2500է աւելի արտեր, մարդեր, 270է աւելի շէնքեր, 7 ա-

գարակներ : Խնուսի 19 գեղերէն 1000է աւելի ար-
տեր և իբր 400 շէնքեր , 16,800 արտավար գե-
տիններ , 2 գեղի հողերը ամբողջ , 4ը կիսով չափ
և Մնացածները զանազան համեմատութեամբ :

Ընդ ամէն , Կարնոյ վիլայէթին մէջ՝ աւելի քան
100,000 օրավար . օրինակներ ,—Բաթնոյ , Կ. Բար-
սեղեանի 1 ձիթահան և 1 մարգագետին , 4000 օ-
րավար : Երզնկա-Բիլմոր , 1 ագարակ , 1 ջրաղաց , 1
տուն և 55 արտերը , Գերջան Աստօղոմ—100 սակի
արծաղ 5 արտեր : Բասէն , Խուչիվան 6 մարգ , 20
շէնքեր : Խնուս , Գարաչօպան՝ Մանուկեանի չայիր-
ներ՝ 400 օրավար են . :

Բ . Խարբերգի վիլայէթ , Ակն , Արարկիր , Մա-
լաթիա , Տէրսիմ գաւառակներու և Խարբերգի իբր
50 գիւղերէ , աւելի քան 1800 արտեր , 5000 օրա-
վար գետիններ , 200է աւելի շէնքեր , և եթէ ինը-
կասօի ունենանք Չարսանճագի 40է աւելի գիւղե-
րու գետինները ինչպէս , և պարտէզներ , այգիներ
են . , ընդ ամէնը աւելի քան 200,000 օրավար . օրի-
նակ Խարբերգ՝ Չէօթալի , Պետրօսեանի արտեր ,
400 սակի արծէքով : Ակն , Փաղիկ գիւղ՝ 16 արտ ,
1 ջրաղաց , պարտէզ , տուն , այգի են . : Մասէն
Գարանիկ գիւղ՝ Չիրքեանի 17 արտեր , Մալաթիա ,
Չիֆթլիկ-Քէօյ՝ 85 արտ 1 ջրաղաց . Տէրսիմ , Կալ-
սորիկ՝ Աղամեանի անտառ 200 օրավար :

Սերաստիա , Շ . Գարահիսար , Կիւրին , Ամաօիա ,
Թոգոա , Մարզուան և այլն՝ իբր 81 գիւղերու հա-
յերէ գրաւեալ մօտ 4000 արտեր , ժարգեր՝ իբր 500
շէնքեր , ջրաղացներ , 16 արօտատեղիներ , ագա-
րակներ և այլն , ամէնը իբր 80,000 օրավար =
օր . Սերաստիոյ Գարափօրան . գիւղ 45 արտ , 1
տուն , 1 խան . Շ . Գարահիսար , ձէչքօ = 30 արտ ,

1 ջրաղաց, Մարգուան-Քիւրֆիկ գիւղ, 700 օրավար արտեր. Ամասիա-Հակալա, 1 աղարակ 600 օրավար. Մանձրլրգ, 167 արտ, 21 աուն, և ընդարձակ մարդագետին. Զիլէ, Սօֆուլար, Շամֆիկեան աղարակ՝ 6000 օրավար:

Դ. — Տիարպէքիրի վիլայէթ՝

Սիլվան, Հաղրօ, Հայնէ, Լըճէ, Պշերի, Չնքուչ, Զերմուկ, Արղնի, Բալու, Սևեբանկ և այլն գաւառակներու հարիւրի մօտ գիւղերէ, իրր հազարուօր արտեր, չէնքեր և այլն. օրինակի համար՝ Սիլվանի, Պշերիի 40է աւելի գիւղերու մէջ՝ գանազան համեմատութեամբ զբաւումներ. օրինակ. Սիլվան Տարրնա՝ 6400 օրավար, Պշերի, Պանրամքի, 2800 օրավար, Բալուի, Չնքուչի, Արղնիի գիւղերու մէջ 15-25000 օրավար. Հաղրօ-էօմէրա 7200 օրավար, Տէպնէ և այլն արտեր, այգիներ, ջրաղաց. Հազրօ-Բալու, Խոշմաթ գիւղ՝ տուն, այգի, ջրաղաց՝ 500 օրավար հողեր և այլն: Գրաւմանց չափը կ'ենթադրուի այս վիլայէթին մէջ իրր 200,000 օրավար:

Ե. — Վանի վիլայէթ՝

Ալճաղազ, Արճէշ, Կարճկան, Շատախ, Պաշգաթէ, Աղբակ, Սարայ, Կորտուկ և այլն գաւառակներու հարիւրէ աւելի գիւղերու մէջ զբաւում քաղմաթիւ չէնքեր, իրր 28 ջրաղաց, ձիթահան, մօտ 50 արօտատեղի, ամարանոց, հարիւրուօր պարտէզներ, այգիներ, կալեր, արտեր և այլն: Օրինակ, Ականց՝ 7 այգի, 4 պարտէզ, 8 աուն, 6 արտ, 1 ծառատան. Աղբակ, Պետրոսեանի 1 ջրաղաց, 3 ձիթահան, 17 արտեր, ծառատան: Արճէշ, Կրեչաա՝ իրր 100 արտ, մարգ, արօտատեղի: Շատախ, Շարիբ, մօտ 100 արտ, արօտատեղի և այլն: Այս

գլխաշէթին մէջ գրաւմանց չափո կ'ենթադրուի իբր
100,000 արատար(*) :

Պ Ի Թ Լ Ի Ս Ի Վ Ի Լ Ա Յ Է Թ

(Քանի մը օրջանակներու բաժնուած)

Ա.—Բաղէշի շրջակայ Ախլաթ, Չուգուր, Տա-
փէ, Կիւղալտէրէ, Սիզան, Սոլակերտ դաւառակ-
ներու բաղմաթիւ գեղերէ հողային յափշտակու-
թիւններ, զանազան տեսակ, գրաւմանց չափը իբր
60-80,000 օրատար : Օր. Չուգուր-Մոզակ գիւղ,
23 հայ և 11 քիւրտ տնւոր հողագործներու իբր 80
չէնքեր, 553 օրատար հող, 38 չայիրներ՝ շնչին փո-
խարինութեամբ :

—Քաղաքին մօտակայ Սրմալլի ջուրի Հայերէն՝
տարեր, մարդեր ևն. :

—Ախլաթի Սուլթիկ գեղի Հայերու ընդարձակ
հողեր չէրքէզներէ գրաւեալ :

—Սիզանի Թուխէ գեղի հողերու մեծ մասը՝
Միւֆթիզատէ Սայրա էֆէ ևն. :

—Չուգուրի Երուն գիւղի հողերուն գրէթէ ամ-
բողջութիւնը Հաճի Նէճմէտափն էֆէ ևն. :

Բ.—Բաղէշի ենթարկեալ սանձապներէն՝

Կինճի Գուլթի, Սիան, Փէչար, Ճապաղջուր,
Մարաչուլթ, Չքթէ(**), և Կինճի մօտակայքի 30է

(*) Ծանօթ. Յ.—Կ'ըսուի որ Վանի կողմերը գրաւեալ հո-
ղերէն կարեւոր մաս մը հեռոճեակէ զերազարձուած են, և թէ
Քաղաքայինը նոր ի նորոյ պիտի ցուցահագրուին, հետեւաբար,
ենթադրական հաշուով մը 100,000 արատար նշանակուած է,
մինչև որ նոր ցուցակներով ճշգուի.

(**) — Ծանօթ. Չքթէի ափ մը Հայեր 1895ի ջարդերուն
մեծ մասամբ քրգացուցուած են. նայնպէս յաւական թաւով
Հայեր Փէչարէ և Դարպասան գեղէ և յս սանձապին մեծ մասը
խանային, քարուա է, հետեւաբար արտերը փոքր և նուազա-
գոյն ատրաձութիւն ունին՝ Գրաւմանց չափը կ'ենթադրուի
իբր 20,000 օրատար :

աւելի նայարնակ գիւղերու արտեր, տուներ, ան-
տառ, ջրաղաց, մարդագետիկներ ևն. : Յր. Արտըչէն
գիւղի և շրջակայքի իրր 200 արտ, 50 շայիրներ,
15 գումեր ևն. : Արծէնք, 31 արտ, 1 շայիր, 3
տուն, 3 գոմ, 3 մարագ, 1 ջրաղաց : Սալապա,
13 արտ, 5 շայիր, 1 գոմ : Պոկլան, տեղւոյն Դրմ-
իկ ազաններ գրաւած են նայերուն իրր 60 արտեր,
11 շայիր, 2 տուն, 4 ջրաղաց ևն., այլ և այլ
նամեմատութեամբ Գուրիի, Փէչարի, Կէօյնուկի
կողմեր :

Գ. — Սաֆիրութեան բանակալական սաւրքին
հողային իճարէի գոյն տարով, ինչպէս և սալաքոլ
ու բոնի միջոցներով, նազառակ Հայերու բազմա-
ժամանակեայ տիրապետութեան ու սեփականու-
թեան Քիւրա աշիրէթներու կողմէ բոնի գրաւում-
ներ Սութի, Բոնաչէնի, Սասունի, Մօտկանի, Հազ-
ղոյի, Շատախի, Փսանքի և ըն. գաւառակներու 82է
աւելի գիւղերու մէջ, որոնցմէ մէկ քանիին հողե-
րուն ամբողջը, քանիին կէսը և մնացեալներուն
այլևայլ նամեմատութեամբ՝ գրաւման շափր կ'են-
թաղրուի իրր 60000 օրավար (Ծանօթ. Այս լեւ-
նականներու արտերը ընդհանրապէս փոքր են, բայց
թանկարժէք) :

Օրինակ = Շատախ-Երիցանք. վերջին տարիներ
4-5 անուր Քիւրտեր բոնի գիւղ մտած և Հայոց
արտերուն մէկ մասը գրաւած են, ուր այս տարի
Հայ մըն ալ սպաններ են :

Սոցոյմանք, Հայերուն մեծ մասը փախած և
խաֆիրառու Քիւրտերը հողերու մեծ մասը գրաւած
են : Սութ, Գիլօնք, իրր 20 տուն Հայեր փախու-
ցած և անոնց տունները, արտերը, անտառը գրաւած
են Պալապըր Շէկոյի տան Մահմուտի տղաք : Բոնա-

Հն-Գծանք, Սասունը Գրտեր Չաթօ Ուսօ, Մաքէ,
Աւար և ին. 12 տնւոր Հայերը փախուցած, անոնց
հողերու մեծ մասը Պալաքը Գրտերուն հետ իրենց
ձեռք բաժնած ու մնացողներն ալ կիսարար լուծք ընել
կուտան: Գրաւած են և Ս. Աղբերկայ Տնկածորի
տնտեսը և ին.:

Շահվէրաի Պալազը Իսրահիմ, Սալիմ են գրա-
ւած են տեղւոյն Հայերու 230 օրավարէ աւելի
հողերը, նոյնպէս Լորոնձոր, Թաղավանք և ին. և ին.:

Գ.—Բաղէշի ենթարկեալ Սարգան, Շիրվան,
Նախիպան, Էրուն, Պէրվարի գաւառակներու 63ի
մօտ գիւղերու Հայերէն գրաւուած են մեծ տարա-
ժուքեամբ հողեր, ագարակներ, արօտավայրեր,
տուներ և ին. հողերու տարածութեան չափը կ'են-
թագրուի 100-120,000 օրավար:

Օր. Դարզանի Ճէվիզ գիւղի Հայոց 46 ընդար-
ձակ հողերը՝ Մալլա-սոզէ աշիրէթէն:

Օր. Դարզանի Մլքիշահ գիւղի Հայոց իրը 3500
արտավար հողերը՝ Զօսապան աշիրէթէն և ին.:

Օր. Զանկով. Հաֆրք, Մրերի, Գալլա, Շալմօ
և ին., իրը 20 գիւղերու բոլոր հողերը ու տուները
գրաւուած, Չալրքցի, Փիրօքանցի և ին. աշիրէթէն-
րէն. ասոնցմէ քանիները ամայացած էին բոլորօ-
վին. թէ այժմ ի՛նչ վիճակ ունին, չենք գիտեր:

Նոյն կողմեր հողային գրաւումներ կան
Բալեա Գիւրտերէ, Ասորիներէ, Եգիպտիներէ և ին.
որոնց չափը յայտնի չէ:

Ե. Մշոյ սանձադի Պուլանրզ, Մանազկերա,
Վարգօ գաւառակներու բազմաթիւ գիւղերէն հա-
զարաւոր արաներ, տուներ, շէնքեր և ին. և ին.:

Օր. Պուլանրզի Բլուր գիւղի Հայերէն 2-3000 ար-
տավար՝ նորեկ Գրգերէ, Լաթար (հին Դալարիսը)

73 խոշոր արտեր՝ 600 քիլէի տեղ կամ 2400 օրա-
վար 56 չայիրներ (իրը 1000 բարդ խտտի տեղ)
տեղւոյն շեխերէն :

Մանազկերտ, Ռանօլլը 47 ընդարձակ արտեր,
12 մարդեր, իրը 3000 օրավար Ռստամպետիկ-գիւ-
ղերու հողերուն և չայիրներուն մեծ մասը, Վարզօ,
Պասկան, իրը 80 արտեր, մօտ հազար օրավար և չն. :

Չափ գրաւմանց՝ իրը 70,000 օրավար :

Զ. — Մշոյ Դաշտի Զիարէթ, Ախճան, Առազ-
ազրիւր գիւղախմբերու 60-70 հայարնակ գիւղերէ
հազարաւոր արտեր, տուններ, Պարտէզներ, ջրազաց
արօտատեղիներ և չն. և չն. :

Օրինակ. Փողրկով՝ 164 արա, չայիր, 30ի մօտ
տուններ, մարագ, ջրազաց և չն., Ախճան 185 արտեր
և չն., Տոմ՝ 150ի մօտ արտեր, չայիր, 35ի չափ
տուններ, մարագ, ջրազաց և չն., Շմլակ՝ իրը 200
արա, 40 շէնքեր 30 կալ, 25 ալգի, ծառատուն
և չն. : Դաշտին մէջ աւելի համեմատութեամբ հողա-
չին գրաւմանց ենթակայ են նաև Առազազրիւր
Քիւրամէյտան, Մորոնք, Քարձոր, Արդխօնկ, Մաչ-
խալտազ, Մոփեր, Ունան, Ախճան, Առազ, Ասինջ,
Քրտագոմ, Քոլոսիկ, Ծղակ, Վարդխազ, Մաննիկ,
Թեկ, Երիզակ և չն. և չն. :

— Յօժարակամ ծախուած և օրինաւորապէս
տնտեսականուած հողերու մասին խնդիր չկայ, և
կարծեմ Տեղական կառավարութեան ու գառաբա-
նին ժողովրդի կողմէ շարունջուած բողոքները կրէրա-
բերին վիճելիներու մասին, որոնք կամ բռնի, կամ բու-
զօքի նիւթ եղած խարդախ միջոցներու կիրարկու-
թեամբ խլուած են՝ օգտուելով ժամանակի աննպաստ
պայմաններէ : Օրինակ, Ճիպրանլը Մահմուտ ազա՝
Հասան օվայի Հայերէն նախօրը շրջանին իրը 14

արտեր կը գնէ եզեր. յետոյ 60 արտի և չայիբի տէր կը հոչակէ զինքը և կը գրաւէ՛ ինքը որ արդէն ընդարձակ հողեր ու կալուածներ ունի . . .

Անարգար գրաւումներու զէմ մինակ Հայեր չեն, մեր իսլամ հայրենակիցներն ալ կը բողոքեն :
Չափ գրաւումներու իբր 60,000 օրավար :

է. — Նորեկ Իսլամ գաղթականներուն արուածները :

Տեղական իշխանութիւնները՝ 1902—1907՝ հեազհետ և հակառակ օրէնքի և սեփականութեան իրաւանց, բնիկները զրկելով՝ իսլամ գաղթականները ղետեզեցին Մշոյ դաշտի՝ 3, Պուլանրգի՝ 8, և Խնուսի՝ 2՝ հայաբնակ գիւղերուն մէջ : Խնուս՝ Չէրքէզները գրաւած էին Միսօ և Լազալուտադ անուն երկու հայապատկան գիւղեր ալ : Ընդամէնը 15 գեղերէ գրաւեալ անձուազն 20,000 արտավար հողեր, և շատ մը տուներ ևն. :

Օրինակ. Մշոյ Ամնիսա գիւղի 21 տնւոր Հայոց 77 արտեր, 20 չայիբ, 17 կալեր, 28 բանջարանոց, պառմալիք ևն. , արտատեղի, իբր՝ 1500 արտավար : Տարակոյս չկայ որ քափուն, կալուածագիրը և աուրքը Հայոց վրայ են :

Ինչպէս յայտարարեցինք, գրաւումներու ամբողջական և լիակատար ցանկերը չեն, այլ հասած այլ և այլ վիճակադիրներէ քաղուածներ. ուստի գրաւմանց չափերը մօտաւորագոյն հաշուով՝ պոյց տրուած, ըստ այսմ, գրաւմանց չափն է ընդամէն—

Ա. Կարնոյ վիլայէթի և յարակից	Օրավար
գաւատներէ իբր	100,000
Բ. Խարբերգի վիլայէթի և յարակից	
գաւատներէ իբր	200,000
Գ. Մեքաստիոյ վիլայէթի և յարակից	
գաւատներէ իբր	80,000

Գ. Տիրապէքիբի վիլայէթի և յարակից գաւառներէ իբր	Օրափար 200,000
Ե. Վանի վիլայէթի և յարակից գաւառներէ	100,000
Զ. Պիթլիս-Մուշ վիլայէթի և յարակից գաւառներէ իբր	350,000
	<hr/>
Համագումար	1,030,000

Կան նաև, զանազան վիլայէթներու մէջ՝ մեր վանքերու՝ եկեղեցիներու պատկանեալ հողային-կալուածական գրաւումներ, որոնց պիտի ակնարկենք, քիչ յետոյ :

ԽՆԴԻՈՅՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ ԿԱՏԱՐՈՒԱԾ ՀԵՏԱՊՆԴՈՒՄՆԵՐԸ

Պէտք է խոստովանիլ, որ մեր հողագործ ժողովուրդի կեանքին հետ անմիջական կապ ունեցող այս մեծ հարցը՝ իր կարևորութեան և կենսականութեան չափով պէտք և դամ ուշադրութիւնը չէր գրաւած Սահմանադրութեան առաջին շրջաններուն, որ ատեն ա՛լ աւելի դիւրին էր գործը յանգեցնել արագ ու զսնացուցիչ կարգադրութեան մը : Ոչ միայն այն ատեն լուրջ ու յարատեւ հետապնդումներու առարկայ չեղաւ, այլ կը կրկնեմ թէ ցաւովի է որ մինչեւ հիմայ իսկ շունեցանք լիակատար անմբողջական վիճակագիր մը՝ կանոնաորոպէս ճշգրտած գրաւմանց բոլոր քանակին և այլ հանդամանքներուն մէջ :

Արդէն գաւառներէ Պատրիարքարանի և թէ մեզի հասած հատ ու կտոր տեղեկագիրները ամբողջութիւնը չեն բոլոր գրաւումներու, որովհետեւ շատերու մէջ կը պակսին կարևոր մանրամասնու-

թիւններ . օրինակ՝ չէնքերու տեսակներ , հողերու
տարածութիւնները , գրաւմանց եղանակները և այլ
հանդամանքներ : Շատ քիչ են կանոնաւորութեան
գրոշմ ունեցողներ . Երկրորդ , շատ մը գաւտոններ
ու գիւղեր ալ չեն կրցած , կամ չեն զիտցած իրենց
կալուածական յափշտակութիւնները տեղեկացնել ,
որպէս զի կարելի ըլլար լիակատար տեղեկագիր մը
կազմել : Կան ալ որ չեն համարձակիր ձայն հանել ,
վախնալով որ բան մը չշահելէ զատ՝ աղայի՛ն , տղ
բարկութիւնը հրաւիրեն :

Էնդորոյն կարեւորութեան և տեղի ունեցած ա-
ռաջարկութեան վրայ՝ Պատրիարքարանը անցեալ
նոյեմբերին գործը ուսումնասիրելու համար յանձ-
նաժողով մըն ալ կազմեց , որուն ես ալ կ'անդա-
մակցէի : Հողային Յանձնաժողովը 6-7 ամիս անտր-
նաց այս գործով , թէ եւ այս դանդաղութեան մա-
տին ես քանիցս զիտողութիւններ ըրի և վիճակա-
գրի կազմութեան ձեւի մասին անհամաձայնութիւն
ալ ունեցանք , բայց և այնպէս Յանձնաժողովին կազ-
մած տեղեկագիրն ալ ամբողջական բան մը չեղաւ ,
ինչ որ արդէն ես զգացուցեր էի թէ՛ իրենց և թէ՛
Պատրիարքարանին : Ես կը պնդէի որ նախ համա-
ռօտ այլ կու՛ռ ամփոփումով մը անապարելու էր
խնդիրը Բ . Դրան ներկայացնելու , զարնանացան-
քէն առաջ , որուն անհամբեր կը սպասէին հողա-
գուրկ ընտանիքներ : Հաւանական էր՝ ինչպէս կը
կարծէի , տեղեկագրի մատուցումը իրակացնելով
նարաւօրութիւն ունենայինք առաջքը առնել Պե-
տական Խորհուրդի այն որոշումին , որ ամլութեան
դատաւարտեց վարչական եղանակով լուծման հա-
մար հերու ձեռք բերուած նախարարական որոշու-
մը , որու մասին քիչ մը յետոյ պիտի խօսիմ :

Տեղեկագրին կազմութիւնը վերջին անգամ բաւական երկարաձգուեցաւ աւելի ընդարձակ և ընդլայնուած կազմուելու համար, բայց եթէ այսքան պիտի ուշանար ամփոփոյքը, այն ատեն աւելի բռնէր՝ վիճակագրի մը օրինակը Պատրիարքարանէն պատրաստուելով՝ զրկուէր բոլոր գաւառները և Առաջնորդարաները, որպէս զի անոնք պարտագիր ըլլային՝ ճշգրտօրէն լրացնել զայն ու զրկել: Տարակոյս չկայ որ 5-6 ամսուայ մէջ կրնար լրանալ: Սակայն Յանձնաժողովն ալ իր տարրեր հայեացքը ունէր, այնքանով մը բաւականանալու և տարակոյս չկայ թէ խնդրոյն լուծման համար ջերմագին փափաքներ ունենալով հանդերձ: Ինչ որ է: Քանի մը խօսք ալ Յանձնաժողովի վիճակագրի պարունակութեան մասին: Ըստ այդ տեղեկագրին, հողային գրաւումները կատարուած են ընդարձակ տարածութեան մը վրայ. այսինքն 32 սանձագներու մէջ միանգամայն ու զանազան համեմատութեամբ: Կառուածական զրկումներու քանակը Յանձնաժողովի տեղեկագրովը 7000է աւելի է և բաժնուած չորս գաւառակարգութիւններու. այսպէս՝

Ա. Եկեղեցական և ազգապատկան կալուածները (ամէն տեղերուն):

Բ. 100 արտավար տարածութեամբ կամ 100 տակի արժէքով գրաւումները:

Գ. Առոնցմէ աւելի նուազագոյն չափով եղած գրաւումները:

Դ. 1890է վերջ ակզի ունեցած պաշտօնական և անպաշտօն զրկումները:

Ի բաց առեալ մեր նշանակած վեց վիլայէթները, Յանձնաժողովի տեղեկագրին մէջ զոչ տրուած են այն գրաւումներն ալ որոնք եղած են Ատանայի,

Հոգեպի, Պրուտայի, Գասթէմունիի, Էնկիւրիի վի-
րջեթներուն և Իզմիթի սանճագի մէջն ալ, որոնց
մանրամասնութիւններուն մանկու պատահութիւնը
չունեցայ :

Վերադրեալ ամէն շրջանակներու մէջ սանճագու-
թիւններ եղած են՝ ինչպէս դիտել տուինք Եկեղե-
կան-ազգայական ալ և ալ կարուածներու դէմ-
այոթնքն գրաւուած են աւելի քան 13 վանքերու,
3 Եկեղեցիներու գետիներ, 65է աւելի ազգա-
դական հոգեր, գերեզմանատուններ, որբալայքեր,
նայնիսկ Եկեղեցիներ են . :

Ամէնէն առաջ՝ գաւառի ժողովուրդն էր, որ
այս մասին թէ բողոքելով կառավարութեան, Պատ-
րիարքարանի, հայ երեսփոխանութեան բրած գի-
մումներով և թէ մայրաքաղաքի հայաթերթերու
միջոցաւ, խնդիրը ուշադրութեան առարկայ ընել
աուաւ : Եւ հերուրնէ Բ. Դրան մօտ հետանգում-
ները սկսան :

Պատրիարքարանի կողմէ կառավարութեան եղած
գիմումներէ վերջ, հերու, Օգոստոսի սկիզբը Վանի
և Մուշի հայ պատգամաւորներուն կողմէ առանձին
թագրիքէր գրուեցան ներքին գործերու նորընտիր
նախարար Թալէաթ ուլէյի՝ անյապազ կարգադրու-
թիւն մը առաջարկելով թէ՛ իսլամ մուհաճիրներու
արուած և թէ՛ զանազաններէ յափշտակուած հոգա-
քին խնդրոյն համար, որու պատճառով հողարաւար
հայ հողագործներ գրկուած կը մնան իրենց ազ-
բուտի միակ ու բազմադարեան միջոցէն : Ներքին
գործերու նախարարութենէն խօստումներ արուե-
ցան. հետագնդումները շարունակուեցան, և ոչէաք
է բոկ որ ըստ խօստման՝ խնդիրը նախարարական
ժողովին ալ հանուեցաւ : Արդէն նախարարապետ

Հիմի փաշան այ ուշադրութեան առած էր գործը ,
և արուեցաւ հետեւեալ որոշումը , որ կայսե-
րական իրաւէով հաստատուեցաւ և 27 Օգոստոս
թիւ հեռագրով հաղորդուեցաւ կուսակալութիւննե-
րուն՝ այսպէս .

1. Երբ վիճելի անշարժ կալուածներու տիրա-
ւեացութեան համար երկու կողմէ միանգամայն կայ-
ուածագիր ներկայացուի , իրաւունքը հին կալուած-
ագրի տիրոջն է , պայմանով որ ըստ օրինի և յօ-
ժարութեամբ ծախած չըլլայ զայն :

2. Եթէ միայն մէկ կողմին ձեռքը պաշտօնակօն
կալուածագիր գտնուի , վիճելի գետինը անոր կը
պատկանի :

3. Եթէ երկու կողմն այ կալուածագիր չունին ,
հօգը սուրբ վճարողին և մշակողին կը պատկանի :
Բայց այդ երեք պարագաներուն այ դժգո՛ կողմը
իրաւունք ունի դատարանին տանելու խնդիրը :

Նոյն հրամանագրով՝ այս տեսակ բոլոր վէճերու
կարգադրութիւնը վարչական ժողովներու թողուած
էր : Ասկէ զաս՝ 31 Օգոստոս թիւ հեռագրով մերն
այ կը յանձնարարուէր տեղական իշխանութեանց՝
վերոգրեալ կանոններու համաձայն վարուիլ իօրամ
մուհաճիրներէ գրաւուած հողերու մասին այ ևլն . :

Թէպէտ՝ ասիկա վճռական ամբողջական լուծումը
չէր թողոր գործին վարչային եղանակով , քանի որ
դատական միջամտութիւնը տեղի պիտի ունենար .
միւս կողմէ , այս կանոնին գործագրութիւնը ընդդի-
մութեան կամ անաստութեան պարագային գի-
րացնելու համար՝ վճռական արամագրութիւններ
պակօս էին . բայց տարակոյս չկայ թէ՛ որոշ չափով
օգտակար պիտի ըլլար այն և եթէ գաւառական իշ-
խանութիւնները անկողմնակալ և անյայտալ գոր-

ծագրութիւններու ձեռնարկէին, բազմաթիւ դատեր շատ դիւրութեամբ պիտի լուծուէին: Սակայն տեղ տեղ իշխանութիւնք — եւրոֆաքի լազրմ սրբ ըսելով, ձգձգեցին, տեղ տեղ ալ՝ ինչպէս Կարնոյ, և առաւելապէս Վանի կողմերը՝ կուսակալներու նախաձեռնութեամբ հոլային ինչ ինչ վէճեր, ո՛ր և է լուծման յանգեր են, ինչպէս բառեցաւ, որոնց մանրամասնութեանց տեղեակ չեմ: Սակայն՝ ընդհանրապէս, հոլային բարդ խնդիրը մնաց իր յափրշտակուած ձեւին մէջ, և եթէ երբեք՝ վարչական ժողովներէ ալ ինչ ինչ վճիռներ տրուեցան, անոնց ալ մեծագոյն մասը անգործագրելի մնացին, դատարանի միջամտութեամբ չէզոքացան, մինչև որ վրայ հասաւ Պետական Արհեստագիտական գարնան տուած ծանօթ մէկ որոշումը, որով՝ վերին կանոնագրի տրամադրութիւնը չափազանց սահմանափակեց կամ ոչնչացուց յայտարարելով թէ վարչական ժողովները միմիայն մէկ տարուայ ընթացքի մէջ առաջ եկած հոլային վէճերը կրնան լուծել, ոչ թէ տարիներէ ի վեր գոյութիւն ունեցողները, որոնք դատարանի իրաւասութեան կը պատկանին, մինչ Պետական Արհեստագրը գիտնալու էր թէ Հայերու և Բայաներու հոլային լացը 30 տարիներէ ի վեր սկսած էր:

Անկէ ետեւ սակայն հետապնդումները կանգ չառին ու շարունակուեցան թէ՛ Պատրիարքարանի, թէ՛ Դաշնակցութեան և թէ՛ Հայ երեսփոխաններու կողմէ: Կազմուեցաւ Պատրիարքարանի մէջ գրաւեալ կալուածներու ցուցակը, որքան որ հնարաւոր էր ու մատուցուեցաւ Բ. Դրան. միևնոյն ատեն հայ երեսփոխաններու մեծագոյն մասին հաւաքական ստորագրութեամբ կտեւէ ետեւ երկու թագրիբ ալ արուեցան ու քանի մը հեղ բերանացի բանակ-

ցութիւններ տեղի ունեցան վարչապետ Հազար փա-
շայի և ներքին գործերու նախարար Թալէաթ պէյի
հետ, ու միշտ խոստումներ չինայուեցան ին գրոյն
նկատաւածան ու կարգադրութեան համար: Տրուած
Թաղբիրներով, ի մէջ այլոց առաջարկուած էր 1325
Օգոստոս 27ի հրամանագրին հիման վրայ, վարչա-
կան եղանակով կարգադրութիւնները փութացնել,
վերջ մը տալու այս վէճին, որ կը սպանայ սուր
հոնգամանք ստանալ: Մեծ Եպարքոսին բացակա-
յութիւնը և ներքին գործոց նախարարութեան կա-
տարելիք քննութեան արդիւնքին ուշացումը գործը
ձգձգեցին մինչեւ հիմա, և ինչպէս կ'իմանանք,
այս օրեր գարձեալ խորհրդակցութիւններու և բա-
նակցութեանց առարկայ եղած է:

Ամէն պարագայի մէջ սակայն՝ այս խնդիրը
վարչական եղանակով միայն կրնայ կարգադրուիլ.
դատական ճամբով ենթադրուած լուծում մը, լու-
ծում չի կրնար բլլալ, այլ խնդրոյն թաղումը, որով-
հետեւ անկարելի է հաղարատը խնդիրներ ու վէճեր
կարճ ստունի մէջ դատարանով լուծել, մինչ հոգա-
գութքները անմիջական կարգադրութեան կը սպա-
սեն ապրիլ կարենալու համար:

Հազարին յափշտակութիւնները թէև բազմերանց
են, բայց գլխաւորապէս երկու գոտակարգութեան
կը բաժնուին, — դիւրահարբելիներ և կենսոսներ:
Հայ երեւոյթիւններու վերջին թաղբիրով (խմբա-
դրուած Զօհրայ էֆէնտի կողմէ) կ'առաջարկուէր
վարչային եղանակով անմիջական կարգադրութեան
ենթարկել առաջին մասը, որ օրինական հնարաւո-
րութիւն ունի անյատալ վերադարձուելու:

Այդ առաջարկը հետեւեալ իմաստը ունէր.

1. Վերադարձնել այն ամէն հողերը, որոնք բա-
ց սրձակ բռնութեամբ իլուած են:

2. Վերադարձնել տեղական իշխանութեանց միջոցով, իսլամ մուհանիթներու արուածները :

3. Վերադարձնել ո՛ր և է անհատական պահանջքի փոփոխէն, առանց գատարանի գրաւուածները, կամ չամբ մը արտերու կալուածագիր միայն ունենալով՝ խլուած համեջնական հողերը :

4. Վերադարձնել եօզլամա մեմուրներու ձեռքով առանց օրինական ձեւականութեան անկանոն փոփոխեցումները :

5. Վերադարձնել ազգապատկան անշարժ կալուածներ, եկեղեցիներ, գերեզմանատուններ են. :

6. Իրենց բնիկ տեղեր դրկել այն ամէն Քիւրտերը, որոնք բնապետական չըջանին հայ գեղեր մասած և տուներ, հողեր խլած են են. :

7. Վերադարձնել իսաֆիրութեան՝ հողային ինտարէի գոյն տալով դրաւուած, կամ գրաւումի ենթակայ հայ գեղերու հողերը, որոնց մեծ մասը՝ թէև քափու չէ եղած, սակայն դարաւոր արապետութեամբ, հազգը գաւար են են. :

8. Վերադարձնել սահմանակցութեան պատուակով խլուածները, ինչպէս և այն հողերը, որոնց մասին գատավարութիւն եղած, գատարանէ Հայերու դէմ թէև աննպաստ վճիռ տրուած, բայց այդ վճիռը վերաքննիչ կամ վճռարեկ ատենի որոշումը չբնագունած՝ խլուեր են բնիկ հողատէրերէն :

Բարձրագոյն իշխանութենէն կարուկ հրաման մը բուական էր՝ այս մասը անմիջական կարգադրութեան մը յանգեցնելու. ձգձգումները դարման մը չեն վէճին, պատճառներ ունինք յուսալու թէ վերին չըջանակներու մէջ ալ աննկատ չէ թողուած այս ճշմարտութիւնը ու չենք կարծեր որ դժուարութիւններ ծագին զործը արդարամիտ լուծման մը առաջնորդելու :

Բ. Մ Ա Ս Ը . — Կ Ն Ճ Ռ Ո Տ Ն Ե Բ Ը

Բ. աստիճանի լուծման կարօտ եզրղները հե-
տևեալները կրնան նկատուիլ .

1. Պետական տուրքի պատրուակով թանկար-
ժէք հողեր՝ չնչին գնով ծախուած :

2. Երկրագործական Պանքային պարաքի փո-
խարէն թանկարժէք հողեր՝ չնչին գնով ծախուած :

3. Օրինական հանգամանքէ զուրկ ս ե է թըղ-
թով (կամ անընդունելի հին իրամով, վկայութիւն-
ներով ևն.) Հայոց դէմ դատարանէ արձակուած
աննպաստ վճիռներով զրաւուածները :

4. Շրնծու վկայութիւններով հազար գաւարի
իրաւունք վաստկելով դատարանի վճիռով զրա-
ւուածները . կամ ի բացակայութեան ինքիգալները

5. Եօզլամա մեմուրներու անկանոն կալուա-
ժագրերը դատարանով հաստատուած ևն. :

6. Մանաւոր առնելիքի փոխարէն դատական
վճիռ ձեռք բերուած և զրաւուածները :

7. Չնչին գնով ($\frac{1}{10}$ րդ կամ $\frac{1}{5}$ րդ) սալաձուլ
ինթիզալ եղածները :

Ծանօթ . — Հարկաւ միշտ բացառութիւն կը կազ-
մեն այն զրաւումներ կամ ինթիզալներ, որոնք եր-
կու կողմի հաւանութեամբ եղած ևն, ու բոճու-
թիւն, խարդախութիւն չէ գործածուած :

Որեմն կնճռոտութիւններն ալ՝ որ գրեթէ զրա-
ւումներու կէսին չափը կը կազմեն . արդարութիւնը
կը պահանջէ որ խղճամիտ քննութեան մը ևն-
թարկուին, ինչպէս և գնահատութեան, պետական
օրէնքներու համաձայն կարգադրուելու՝ ի նկատի
ունենալով երկու կողմին ալ շահերը : Երբ արտ մը,
որ 100 ոսկի կ'արժէ, բռնի առուծախի պատ-

բուսակին տակ տասը սակիով իւրացուած է, ոչ մէկ
սփէնք և խիղճ կը ներէ նուիրագործել այս առու-
տուրը: Գրաւողը ստանալու է կամ իր գրամը,
կամ իր գրամին համարժէք գետին մը, թէպէտ
ստանապատիկ ալ չահագործեր է ևն. ևն.: Կամ
կրր՝ 80 սակի արժող արտ մը 20 սակիով առնուած
է՝ հողատիրոջ կամքին հակառակ կամ անոր քացա-
կայութեան, նոյնպէս: Այս խնդիրը հայրենիքի
վերջերէն մէկն է, պէտք է անպատճառ իր բու-
ժումը ունենայ, ոչ միայն արդարութեան հարկը
տալու համար, այլ ի սէր համերաշխութեան օսմ.
տարրերու, որուն համար ամէն կողմէ՝ ամէն օր
փափաքներ կ'արտայայտուին, փափաքին պէտք է
յաջորդեն համերաշխ ու գործնական միջոցներ:

ՀՈՂԱՅԻՆ ԶՐԿՈՒՄՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

ՆԱԽՈՐԳ ԾՐՋԱՆԻ ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆՅ ԳԵՐԸ

Քանի մը ակնաբեր

Բարձրագոյն շրջանակներու մէջ վերջերս արտա-
յայտուած այն միտքը թէ նախորդ շրջանին՝ 80-70
հազարի չափ Հայերու կողկաս և այլուր գաղթը՝
իրը անվերադարձ սեղափոխութիւն մը նկատուած
բլլալու պատճառով է, որ ժամանակին տեղական
իշխանութիւնները, անոնց թողած կարուածներն ու
հողերը իսկամ մուհաճիրներու յուած են, արդիւնք
է կամ սխալ բմբռնումի, և կամ տեղական իշխա-
նութիւններէ ոմանց, ինչպէս և ժողովրդական հո-
գերը գրաւող դասակարգին յերկրանքին ու դի-
մուճներուն: Տեղական իշխանութեանց հետեւած
այդ բնթացքն էր, որ շատ տեղ լռելեայն թելադիր
եղաւ ժողովրդային հողերու ուրիշ տարրերէ ալ գրա-

ւումին և այժմ ալ՝ վերադարձուելու համար՝ վրձ-
ուական կարգադրութեան մը յապաղելուն :

Շատ պարզ է որ՝ նախորդ շրջանին՝ պաշտօնա-
կան դրաւումները վերը յայնուած մտքով չէին
եղած : Այն օրերուն, տեղական դաս մը պաշտօն-
եաներու նպատակն էր ոչ այնքան լքուած հողերուն
մշակումը մուհաճիրներու կամ այլ տարրերու միջո-
ցով, այլ աւելի՛ այդ հողերէն Հայերուն զրկումը :
Այդպիսիները բռնակալութեան ծառայութիւն մը
մատուցանել կը կարծէին և այդ մարմաջէն բռնուած՝
կը հալածէին, իրաւազուրկ կ'ընէին Հայերը, խլելով
միայն փախստականներու, այդ տակաւին հողին
հետ առաւազող դասակարգին ալ կալուածները :

Կարելի է ըսել որ շատ հնդ ալ ժողովրդի հօշե-
րուն աչք տնկողներուն և տեղական իշխանութիւն-
ներուն թելադրութիւններով էր որ ձեռք կը բեր-
ուէին կամ տեղի կ'ունենային բարձրագոյն, այլ
ձախող հրահանգներ ևն., որովհետեւ գրաւումնե-
րուն մէջ՝ բարձրագոյն շահը չէր որ դեր կը խազար,
այլ յափշտակողներու շահը և ստորին պաշտօնեանե-
րու փոքրոգութիւնը . . .

Էաւ կը յիշեմ որ երբ Մուշի նախորդ կառավա-
րիչներէն Մահմուտ փաշան՝ այնքան եռանդով իր
բարեկամ Չէրքէզները նպաստաւորելու ետեւէն էր
և Վարդենիսցիներէն ստորագրութիւն կը խլէր՝ զա-
նոնք հողազրկելու համար, Բաղէշի վալին՝ Հիւսնի
պէյը՝ յատկապէս կը հեռագրէր — հրաժարիլ զա-
սիւմ եհալիի իրաւունքը բռնաբարելէ : — Բայց ո՛վ
որին կը լսէր :

Բայց տեղական իշխանութիւնները իրաւունք
չունէին 1. Պատրուակեալ մալուլիի՛քի մը խնդրով
ալ Հայերը կամ նման բաեանները զրկելու : 2.

Քանի որ վանի, Պիթիօսի և Նարեան զիլայէթներու
Նայ գեղացիները բերել վարան կամ բաս օրինի
նազլխահէ չէին բրած, այլ թարուն-թուլանէ, սուրէ
կրակէ փախեր էին, նոյն իսկ շատերը փախուսաի
տանն՝ մեռած, զարնուած ու ձերբակալուած էին:
3. Քանի որ անոնց տուններն ու Նոզերը քափուլու
ու վաղեմի սեփականութիւններ էին. 4. Այդ հո-
ղերը օրինական ձեւի տակ ոչ մալուլ հաշակուած, ոչ
ալ մեզաքի գրուած էին. 5. Անոնք՝ խրաքան-
չիւրը իր գեղի սահմանին մէջ գանուելուն, չէին
կրնար ուրիշի արուիլ. նոյն գիւղի ազգարնակու-
թեան կը պատկանէին, 6. Թէ մեզաքի ալ գրուէին,
ինչ որ չէ եղած, բաս օրինի գեղացին իրաւունք
ունէր աճնելու, երբ չուզէր Նրաժարիլ իր այս իրա-
ւունքէն: 7. Չէր քէզները կամ Քիւրտերը տեղա-
ւորուած Նայ գիւղերուն ամենաստուար մասը բնակ-
չութենէն պարզուած չէր, այլ մեծամասնութիւնը
միշտ գեղը կը գտնուէր, կը մշակէր, սուրք ու
տասանորդը կուտար, և եթէ 8. Գիւղացիներէն
մաս մը՝ բռնութիւններու և աղքատութեան շղիմա-
նալով փախած էր, սակայն այդ գիւղերը կառա-
վարութեան առջև իրր ամբողջ նկատուած, ու
խարճ-խարաճը դանձուած էր: 9. Եթէ նոյն իսկ Նարկ
բլլար փախստականներու Նոզերը մալուլ նկատել,
Նարկ էր թողուլ բնիկ, այլ հողագուկ գեղացիին և
ոչ թէ մուհաճիրի կամ գրսեցիի: Դեռ աւելին կայ:
10. Բոլոր փախստական Հայերը՝ միահամուռ ար-
տասահման չանցան. անոնցմէ աւելի ստուար մաս
մը՝ մօտակայ դաւառներն ու նահանգները ապաս-
տանած էին, օրինակ՝ Կարնոյ և Տիարպէքիրի վի-
լայէթները, աւելի Նեոուներ, շատերը նոյն բակ
Քրտերու գիւղերը՝ ընտանիքով ծառայութեան մասն

էին՝ սպասելով որ չարաբաստիկ հարածանքը գազրի :
11 . Անոնցմէ շատ շատերն ալ ամբողջ ընտանիքը
չէին առած գեղէն . մէկ մասը կը թողուն իրր
պահապան , և ի հարկին՝ իրր մշակող հողերուն , ի-
րենց կաշին կը ծախէին սուրքերնին կը վճարէին :
12 . Տեղական իշխանութիւնը , մանաւանդ Պիթլիսի
վիլայէթին մէջ . շատ լաւ գիտէր որ ժողովուրդը կը
փախէր իր տուն տեղէն ո՛չ այնքան Քիւրաքու-
թականէն , որ հեղեղի մը պէս կուգար կ'անցնէր ,
այլ օրուան հարկահաւաքի ա՛վերջ և անտանելի
թալանէն , իշխանութեան ստակալի հետապնդումն-
րէն , խուզարկութիւններէն , ձերբակալութիւններէ ,
եւն . եւն . : 13 . Ու մալուլիերի խօսք չկար այն
ատեն . պէտք ալ չկար , քանի որ Տէֆթէրը Թա-
գանիի մէմուրներուն ձեռքով կը խլուէր նաեւ իր
տունը տառապուղ Հայուն ալ հողը : Վարդենիսի 7
փախստական տուներու հողերը 350 արտավար էին ,
բայց տեղական իշխանութիւնը բնիկներու 2000
օրավարէ աւելի հողերն ալ խլեց : 14 . Միեւնոյն
ժամանակ՝ թահսիլտարի խարազանը խեղճ գեղացիին
կունակին վրայ գրած , նոյն իսկ խլուած և լքուած
հողերու սուրքերն ալ (հողային-զինուորական) բնիկ-
ներէ կը գանձէր , անորակելի խտութիւններով : 15 .
Ծատ տեղեր ալ տուն ու տեղը և հողեր խլելէ յե-
տոյ , կարգ մը բնակալներ կը փախցնէին տէրերը
իրենց գիւղերէն :

Տեղական իշխանութիւնը գիտէր թէ հայ գիւ-
ղերու մէջ գեանդուած Չէրքէզները կամ բռնի
տեղաւորուած դաս մը Քրաքերը հանգիստ չպիտի
տային , պիտի ճնշէին արդէն ճնշուած տար-
րը : Թող մտնեն այդ տեսակ գիւղերու մէջ ու պիտի
տեսնեն ճշմարտութիւնը . . .

Երբ այսպէս է իրականութիւնը, այլ եւս մա-
լուլիկքը պատրուակ ընել՝ արհամարհանք է օրէն-
քին, որ բռնութեան առջեւ՝ միւլուրի գրութիւնը
անվիճելիօրէն կը մերժէ:

Բայց խնդիրը միայն տեղական իշխանութիւննե-
րուն չմնաց. ինչպէս վերեւ ակնարկած էի՝ չգի-
տենք թէ ի՞նչ պատճառներէ գրգուած՝ անցեալ
գարնան Պետական Խորհուրդը 132Ճ Օգոս. 27ի նա-
խարարական ժողովի որոշումը յանկարծ ձեւափո-
խեց, մեկ տարուայ մեջ պատահած հողային վէճնե-
րուն յատուկ համարելով զայն: Ասկէ զատ, Պետա-
կան Խորհուրդը օրինադիժ մը մշակեց հայ փախըս-
տականներու հողային խնդրոյն վերաբերմամբ: Այդ
օրինադիժին մէջ խօսուած է հայրենիք և հպատակու-
թիւնը ձգած հայ փախստականներու մասին, ինչ որ
չի շօշափեր մեր բոլոր փախստականներու խնդիրը:
Ստովհեանեւ, Արեւելեան նահանգներէ փախչող Հայե-
րուն ամենատառար մասը ոչ միայն բերքը վաքան
չէր բրած, այլ անոնցմէ շատերը, ինչպէս գիտել
տուած էի՝ օսմանեան վիլայէթներու մէջ ապաս-
տանած էին, իրենց գոյութիւնը քաշքշելու: Պե-
տական Խորհուրդը ասոնցմէ ոչ մէկը նկատի առած
է, և օրինադիժն տրամադրութիւններն ալ ան-
նպաստ են իրենց եզրակացութիւններուն մէջ: Ա-
ռանց կանոնական ձեւակերպութիւններու արտա-
տանման անցնողները միայն Հայեր չեն սակայն:
Օսմանցի ուրիշ տարրեր ալ նոյն ձեւով դուրս գա-
ցած էին. եթէ վերջինները բանօրութեան կ'եր-
թային, խեղճ հայ գիւղացին ալ իր բազմաչարչար
կեանքը ազատելու կ'երթար. և սակայն մալու-
լիկքի գրութիւնը միայն անոր յատուկ եղաւ:

Քուշի Մկրագոմցի Աղաճանը Կարս կը պանդխտի,

իր ազան՝ Մկրէն և բնասանիքը տունը կը մնան, կը վարեն հողերը, կը վճարեն աուրքերը: Տարիներ կ'անցնին, Աղաճան կը մեռնի կարս և ա՛նա օր մըն ալ՝ իր թափուլը հողերը՝ իրրև մայուլ Պարիս աղային կը տրուին, և սրգին Մկրէն ի զուր գլուխը քարին պատին կը դարնէ. թէ ինքը ոչ է, չէ պանդըխտած իսկ. բայց ո՞վ կը լսէ... Այս ո՞ր տեսակ օրէնքներէն է, և միայն Մկրէին յատուկ...

Կարծուեք է եղեր որ փախստակացները չպիտի վերադառնան եւ ասոր համար անոնց հողերը գրաւեք էին: Հիմայ սակայն կարծիք չկայ, այլ իրականութիւն կայ: Ներսը թէ դուրսը փախչողները ա՛նա վերադարձած են, ու կը վերադառնան՝ հողին հետ աշխատելու, հայրենիքը և պետութիւնը արդիւնաւորելու:

Տրուած խոստումները նկատի առնելով՝ իրաւունք ունինք յուսալու, թէ սահմանադրական թուրքիոյ բարձրագոյն իշխանութիւնները չպիտի վարանին արդարութիւնը գործադրել, նկատի ունենալով երկու կողմին ալ շահերը և իրաւունքները:

Ժողովրդին պահանջը՝ օրէնքի պահանջն է. — իրաւունք և արդարութիւն:

Արդարութիւնը չի հեռացներ օսմանցի ցեղերը, այլ ա՛լ աւելի իրարու կը մօտեցնէ:

ՔԻԻՐՏԵՐԸ ԵՒ ԻՐԵՆՅ ԴԱՍԼԿԱՐԳԵՐԸ

—◆—
ԹՈՌՈՒՆ ԵՒ ԸԱԵԱ

Գիտենք թէ Քիւրտերը հին գեղ մըն են, ու հին դարերէն ծանօթ՝ իրր վրանարնակ և ասպատակողներ: Այսօր ալ գիր-չքականութիւն չունին, սակայն պահած են իրենց լեզուն, աւանդութիւնները և սովորութիւնները:

Քիւրա հայրենակիցներու՝ հայաբնակ նահանգներու հաստատուն բնակութիւնը թէեւ շատ հին ժամանակի գործ չէ, բայց իբր վրանաբնակներ ու շրջիկ դրացիներ, դարերէ ի վեր ծանօթ են հայ ժողովրդին :

Ներքին դաշտէն վեր, հիւսիսային դաւառներու մէջ՝ հաստատուն բնակութեան միտքը Քիւրաերու մէջ սկսած էր տարածուիլ և անոնք տեղ գտնելու համար՝ ստոյգ է սր յափշտակութիւններ ու զրկանքներ, կեղեքումներ չխնայեցին բնիկներուն դէմ, մանաւանդ յուղկահարութեանց ատեն, և որոնք շատ բնդարձակ տեղ մը կը գրաւեն ժամանակակից պատմութեանց մէջ. բայց շատ աեղեր, մանաւանդ լեռնային վայրեր, ընտելացան բնիկներուն հետ, և ի բաց առեալ սուտապեաները, բաւա դասակարգը սկսաւ մարդուիլ հողագործութեան ու գրացիութեան պայմաններուն : Հողագործական արհեստը Հայերէ տրված պիտի ըլլան. արդէն՝ բաեաներէն շատերը՝ հին ատեն հայ նահապետական և համբայ աներու մէջ մշակութեան կը մանէին ու կը մարդուէին : Իսկ խաշնարածութիւնը հինէն ի վեր գիտեն :

Շատ հետի չէ, գրեթէ դեռ մինչև 19րդ դարու կիզքները, սուուար մեծամասնութեամբ, մանաւանդ թոռունները վրանաբնակ կեանք մը կ'անցնէին, մեծ մասը՝ ամրան վերի դաւառներու բարձունքը և ձմրան՝ ներքին դաշտի տափաստանները կ'երթեւեկէին. իսկ թոռունները և իրենց հեանւորդները բնոջանրապէս լեռներէն հայ գեղեր կ'իջնէին և հայ տուններու մէջ կը ձմեռէին :

Երբ 1828ի պատերազմին՝ դէպ Արեւելեան Հայաստան հայկական աճազին գաղթականութիւն մը

փրթաւ, ոչ միայն Կարինէն, Բասենէն, Ալաշկեր-
աէն, այլ Մուշի գաղաէն սկսած՝ Վարդօ, Կէօյնուկ,
Շուշար, Թէքմէն, Խնուս, Պուլանրդ, մանաւանդ
Մանազկերտ ու Բաթնոց, բազմաթիւ հայ գեղեր
ամբողջովին պարպուեցան՝ իրենց տունն ու տեղը
եկեղեցիներ եւն. կանգուն թողոյով. անոնց փոխա-
րէն բազմաթիւ բաւա Քիւրտեր հաստատուեցան
պարապ ու պատրաստ տներու մէջ և երբ 1830ին
Գրչլագն ալ Կայս. Իրատէոյ (*) ջնջուեցաւ, թո-
ռուններն ալ սկսան տեղ փնտռել և հաստատուիլ,
ու ստուարացան վերի գաւառներու մէջ: Այն
թուականէն առաջ, ասդին անդին արգարեւ կը
զանուէին քիւրտ գիւղեր, սակայն անոնց ամէնքն
ալ՝ բաւա-երկրագործ դասակարգին կը պատկա-
նէին, քանի որ ամէնէն առաջ անոնք հաստատուն
բնակութեան ձեռք զարկած են:

18րդ դարուն սկիզբները՝ Իտրիս անուն քիւրտ
մողա մը, որ իբր ուսեալ ու խելացի մէկը՝ իր
ատենին ազդեցիկ դիրք մը զբաւած Բաղէշի խո-
նրուն մօտ, մասնաւոր ջանքեր ի գործ դրած է՝
Սասնոյ լեռնաշղթային մէջ քիւրտ աւաստապետներ
հաստատել. և կ'րսուի թէ՛ Գուրիի, Մօկ-
տանի, Փսանքի ու Սասունի քանի մը աւաստապետ
ազաններու տուները այն ատենէն մուտ գտած են
ու հեազհեաէ իրենց շուրջը հաւաքելով իրենց ցե-
ղակիցները՝ ստուարացած են:

Բայց քիւրտներու և իրենց գլխաւոր պէյերու
ազդեցութեան ու հոծ բնակութեան բուն շրջանա-
կը՝ հին ատենէն ի վեր եղած են Կորդուիք (արդի

(*) Այս իրատէն ձեռք բերուած է Մուշի Առաջ-
նորգ Պետրոս եպօսի և Մուշի հայ գիւղապետներու
Պոլիս ըրած անընդհատ զիմուքներուն հետեւանքով:

ձէզիր ու Պօճթանը), որոնց վրայ ունին հէքեաթ-
ներ և դիւցազներգութիւններ: Պօճթանէն էր քիւրս
ազնուականներէն հոշակաւոր Պէտէրխան պէյի գեր-
գաստանը:

Հիւսիսային գաւառները հետզհետէ հաստատ-
ուած Քիւրտերը չորս տարբեր գասակարգերու կը
բաժնուին.— Գրզըրլպաւ, Գմլիկ, Թոռուց և Բախա:

Գրզըրլպաւ քիւրտերու երեւումը և հաստատումը
ամէնէն հինը կը կարծուի, հաւանաբար 16րդ դա-
րուն, այն մեծ ու արիւնահեղ յարձակումներու ա-
տեն, որոնց մասին անդեկութիւններ չեն պակտիր
ձեռագիր յիշատակարաններու մէջ, յարձակումներ՝
զորս գործեց Գրզըրլպաւներու ՍօՖի ըսուած գա-
սակարգը 1500ին, և անկէ վերջ: Ըստ ձեռագիր-
ներու, Գրզըրլպաւներու այդ կտիւները տարածուած
էին ոչ միայն հայաբնակ գաւառները, այլ ամբողջ
կովկասի մէջ Ասորգատական են: Աւելորդ չեմ
համարեր հետեւեալ յիշատակարանը արտադրել այս
տեղ.—

«Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան... որ
ևս կարողութիւն Գրիգոր արեղայի, հասանել յա-
ւարս գրոցս, որ կոչի ճառքնաիր... ի գառն և
զժար ժամանակիս, որ կամք յերերմանի: Զի ազգն
Սաւֆեաց՝ ելին ի Շիմթ-թվին (1500ին) և զօրածո-
ղով եղեալ յԵրզնկայն, զիմեցին յԱրեւելս, ի դուռն
Ալանաց, և առեալ զՇամախի և զամենայն տունն
Շրւանայ, որ են Աղուանք, և նստան անդ տարի
մը: Եւ արարին շատ աւերք: Եւ ոյժ առեալ անախ
զիմեցին ի վերայ Ալանդ փաթեանին թաւրիդոյ
և ի դէմի հարեալ կոտորեցին զնա յանխնայ, և
փախտական արարին. ինքեանք առեալ զթախթըն
թաւրիդոյ նստան: Եւ տիրեաց կարմիր գգակն Ա-

արագատական տանս : Եւ ի միւսուժ ամի՛ դարձեալ , գնացին յԵրզնկայն : Յետեւեալ տարին՝ Սաւֆին դարձեալ եկ ի Թաւրէզ , կալաւ զամենայն աշխարհն , արարին շատ աւերք եւ բազում արեան հեղմունք . անխնայաբար կոտորեցին զազգն Տաճկաց յամենայն տեղիս , զայնոսիկ որ զինւորք էին լիայ : Եւ եկեալ յԱրճէշ եւ յԱրժկէ նստան . Բ . անգամ թալանեցին , թողեալ գնացին : Իսկ Քուրան ի կողմանց Բաղիշոյ եկեալ (Կորդուաց կողմերէն ըսել կ'ուզէ) էառ զԱրժկէ եւ ամբացաւ անդ : Յետոյ՝ եկեալ Սաւֆին (Սօֆի) եւ եղեւ շատ կոխւ եւ ազմուկ եւ այլ ոչ կարաց անել ի Քրդոյն : Եւ քաղաքն եւ բերդն մնաց ի հասար (պաշարուած) յաշնանէ մինչ ի զարնան : Եւ զերկիրն առեալ կարմիր գաակն եւ նստաւ : Եւ այնչափ ճշդիւ մտլ էառ ի Քրիստօնէից , մինչ զի այլ ոչ մնաց զինդ , սպարանջան՝ յականջս եւ ի ձեռս կանանց եւ ոչ զգեստ , եւ ոչ զարգարանք . . .

«Եւ կողոպտեալ եզին յընչից եւ ստացուածոց եւ եզին ամենեքեան այր-կին իրր զգերոյ-տէր , պատառատուն հնոտի հանդերձիւն են . : Արդ՝ ի սոյն դասն աւուրքս եղեւ աւարտ գրոցս ի քաղաքս Արժկէ . . . Ի հայրապետութեան Տ . Ներսէսի որ ոչ գոյ շինութիւն յէջմիածին եւ ոչ խաղաղութիւն յաշխարհս Հայոց են . :»

Արդի Գրղըրլոյշ Քիւրտերը կը բնակին առաւելապէս Տէրսիմ , Քդի , Շուշար (Պինկէօլ , Վարդօ գաւառակները) են . : Ըստ ոմանց՝ անոնք՝ թւով 100,000ի մօտ կը կարծուին : Առանձին ազանդ մըն են եւ բաժնուած՝ Իսլամութենէ : Անոնց գլխաւոր ցեղապեան է Շահ Հիւսէյին պէյի ընտանիքը ի Վուզուլճան : Ունին հետեւակ ու ձիաւոր աշխ-

բէթներ , սրոնց մեծ մասը՝ իբր բախաներ ենթա-
կայ են ազաններու կամաշակատութեան : Անոնց լե-
զուն՝ բուն քրտերէնէ տարրեր է , աւելի մօտիկ
պարսկերէնի :

Գրգրլգաշներու ցեղակից կը համարուին Գրմլիկ
ըսուած իսլամ Գիւրտերը , միեւնոյն ատեն համա-
խօս անոնց հետ , սակայն կրօնապէս բաժնուած ու
հեռացած անոնցմէ : Գմլիկներն ալ բուական բու-
սուար թիւ մը ունին ու տարածուած են Սասնոյ
լեռնաշղթայի արեւմտեան մասերը՝ գլխաւորապէս
Կինձ , Զքթէ , Չէչար , Հայնէ , Բալու , Ճապաղձուր ,
Մարաշգութ գաւառակները և մաս մըն ալ Սուե-
րակի կողմերը :

Գմլիկները ընդհանրապէս լեռնաբնակ են , հե-
տեւակ աչիրէթներէ կը բազկանան ու մտաւորա-
պէս չափազանց ետ մնացած են : Անոնց նշանաւոր ա-
չիրէթներէն յայտնի են Սօլախլը , Մուսեսնլը , Զքթ-
թէլո են . : Մեծ մասը իբր ճորտեր ենթարկուած են
իրենց ազաններուն . լեռնաբնակները աւելի խաչ-
նարածութեամբ կը զբաղին ու կ'ապրին . կան որ
հոգապարծութիւն ալ կ'ընեն : Աչիրէթ բուսածնե-
րուն մէջ՝ սակայն յաճախապէս ևս գոգութիւնները ,
սղանութիւններ ևն . :

Գմլիկ ցեղի ազաններէն՝ ամէնէն հին ընտանիքը
կը համարուի Կինձի ամիրաններուն տունը , որ այ-
սօր չունի իր նախնին ազգեցութիւնն ու հմայքը ,
մանաւանդ Կինձի միւթասորքըֆութիւնը հաստատ-
ուելէն ի վեր : Այս տունը՝ հին ատեն , երբեմն լա-
յարաբերութիւններու մէջ է եղեր Հայերու հետ ,
ինչպէս կ'աւանդուի :

Կինձի ամիրաններուն մտերիմ յարաբերութեանց
քանի մը օրինակներ կը յիշուին հինէն : Յրինակ՝

Պաղլուի Մելիքութեան հետ իրենց գործակցութիւնը իբր 17րդ դարուն, պարսիկ խաները վտարելու համար, և 19րդ դարու սկիզբը Ս. Կարապետի և Մշոյ առաջնորդութեան հետ՝ մանաւանդ 1828ի թուրքեռուս պատերազմին ատեն: Ամիրաներու իշխանութեան ատեն, տակաւին զոյութիւն ունէին հայ Մելիքութիւնները, որոնք զէպի պետութիւն ունեցած իրենց հաւատարմութեամբ կրցած էին պահել իրենց ազգեցիկ դիրքը: Մինչև 19րդ դարու կէսերը զեռ կրպին Մելիքներ Դաշաի, Խնուսի և Պուլանրգի մէջ, որոնցմէ Եօնճալուցի Մելիք Խրչէն (1868ին մեռած) կը պատմուի որ՝ հայ և քիւրա 20-30 տիգաւոր սպասաւորներ կը գործածէ կզեր են: 17րդ դարուն՝ ամէնէն ազգեցիկ և համալաւորն եղած է Մշոյ Դաշաի Պաղլուի Մելիքութիւնը, որուն անունով զիւրը մինչև հիմա կը կոչուի Պաղլու-Մելիք և կը պահէ կզեր մինչև 500 զինեալ սպասաւորներ: Այս Մելիքութեան և Կինճի ամիրայութեան կը պարտինք՝ պարսիկ խաներու բռնապետական խնէշ վարչութիւնէն Դաշաին մաքրագործումը:

Թ Ո Ռ Ո Ռ Ի Ն Ն Ե Ր Ը

Ասոնք՝ քիւրա ապետներու դասակարգը կը համարուին՝ իբր ամէնէն խելացիները և յանդուգն քաջերը: Շատ նախանձախնդիր են եղած, աւելի առաջները՝ իրենց ցեղային սովորութիւններն ու բարքերը պահելու համար: Ընդհանրապէս՝ բոլոր թոռունները ձիաւոր են, լաւ հեծնողներ, և կըրուողներ, մանաւանդ իրարու զէմ: Մարզուած էին շարքաչութեան, և ի հարկին՝ սակաւապետութեան. — թէև հիմա շատ փոխուած են, հաստատուն բը-

նակութեան վարժուելով: Քրտերէնի ամէնէն մաքուր գաւառաբարբառը թոռուններու մէջն է:

Քառասուն տարի առաջ՝ թոռունները կը կրէին տէգ, սուր և գարապինա: Բայց նորահնար հրացաններու երեւումէն յետոյ, ձգեցին տէգը և սուրը ու սպառազինուեցան Մարթինով, Մազէրով, դաշոյնով և բիվովբրով: Չէնք ու ձի չունեցող թոռունը կնամարդի կը համարուի իրենց մէջ: Յեղային տարազը թէև նոյնութեամբ պահած էին, բայց Համիտիէ հեծելագունաներու կազմութենէ վերջ, թոռուններու տարազը մեծապէս փոխուեցաւ, և այդ հեծելագնդին արձանագրուած և մանտանդ սպայութեան կոչուած, մեծ ու փոքր բոլոր ցեղապետները՝ նոյն գնդին յատուկ զինուորական զգեստ հագան ու կը գործածեն զայն ստէպ իրենց պաշտօնական հանգամանքը շեշտելու համար:

Արեւելեան նահանգներու գլխաւոր թոռուններն են Մըլանցիները, որոնց մեծ մասը կը բնակի Տիարպէքիբէն վար՝ Գարաճասազ, Վէրան Ծէհիբէն: Ամէնէն կտրիճ և ազնուական ցեղը կը համարուի ասիկա: Ծանօթ Իպրահիմ փաշան այս Աշիրէթին ցեղապետն էր: Մըլանցիներէն մէկ մասը՝ իբր մէկ դար առաջ՝ զատուած և զէպի Պինկէօլ քաշուած է, որոնք աճելով՝ այսօր չորս նշանաւոր աշիրէթ կը ձեւացնեն, — Մըմրգանցիք, Հասնանցիներ՝ Պուլանըզի, Մանազկերտի և Խնուսի կողմերը. Ճպրանցիներ՝ Վարդօ, Պինկէօլ, Կէօյնուկ, Խնուս, Պուլանըզ գաւառները և մասամբ Մշոյ գաշտը. Զորքցիներ՝ Խնուսի և Կէօքուսի մէջ. Մալպաթներ՝ Մանազկերտ, Պուլանըզ ևն. Սիպկանցիներ՝ Ալաշկերտ: Հայտարանցիներ՝ Բաթնոց, Պայազիտ, Վանի կողմերը ևն: Ամէնէն ստուարաթիւ ցեղն է

ասիկա : Կան հետեւակ աշիրէթներ ալ , որոնք թո-
ռուն չեն համարուիր , այլ կը պահեն իրենց ինք-
նութիւնը , մեծ մասամբ լեռնարնակ . օրինակ Պա-
տրքանցիներ (12 ճիւղ) , Ալմանցիներ , Ռչդոթանցի-
ներ , Բազրանցիներ , Մոսկանցիներ , Պողըքցիներ և
Պալաքցիներ (որոնք արաբերէն և հայերէն կը խօ-
սին) , ստուար թուով տարածուած են Խութ-Բոնա-
չէնի և Արեւելեան Սասնոյ կողմերը :

Թոռունները՝ պէտք է խոստովանիլ որ նկարու-
գրով վեր են հետեւակ աշիրէթներէն : Անոնց հա-
մար աւանդական էր , իրենցմէ խոնարհ ու տկար
տարրերու հետ վեհանձնութեամբ վարուիլ . անզէն
մարդիկ սպաննելը՝ վատութիւն կը համարուէր :
Բայց անգութ , անապօրոյն դէմքեր պակաս չէին և
չեն անոնց մէջ , որոնց թիւը վերջին քայքայող
չրջանին մէջ՝ դժբաղդարար շատցաւ ալ . բայց և
քիչուոր ալ չէին անոնք՝ որ ասպետական վերարե-
րում ցոյց տուած էին Հայերու և ուրիշ բանաւ
տարրերու հանդէպ , նոյն իսկ ջարդերու ատեն :

Իրա՛ւ է որ Թոռունները յուզկահարութեան ,
աւարառութեան տեսակէտով արմատացած հակում-
ներ ունին , որովհետև , հինէն , շատ մը ցեղեր
իրենց պէտքերը հողալու համար՝ յափշտակութիւն-
ները իրր արհեստ ընդունած էին , սակայն կրօնա-
մոլ չէին ու մարմաջ չկար իրենց մէջ սկարներու
արիւնը թափելու : Կը թալանէին , ու քիչ հեղձ
թալանուողը կը սպաննուէր : Միայն՝ ստկալի էին
կրք Թոռունը թոռունի հետ կոուի բռնուէր : Այն
ատեն իրարու մեասել ու սպաննել , ափ մը ջուր
խմելու պէս էր : Եւ եթէ վերջին տարիները՝ Թո-
ռուններէն ալ յաճախակի սկսան տկար ու անմեղ
Հայերը սպաննել , այդ՝ մեծ մասամբ արդիւնք

էր Սեւ Շրջանի երկրաւեր քաղաքականութեան և անոր դաս մը արբանեակներու անխիղճ վերաբերումներուն ու թեկադրութեանց : Բայց և այնպէս՝ թոռունները չսարքեցին մեծ ու խժոժական դէպքեր՝ Ուրֆայի, Արարկիրի և Ստանայի ևն. անլուր աղէտներուն նման, իրենց այնքան վատտակաւոր գրացիրն դէմ, որուն հետ, երկար տան կենակցելով՝ գրեթէ ընտելացած էին անոր կրօնական ու ցեղային աւանդութիւններուն : Իրենց անծանօթ չէին քրտացած Հայեր, Հայուհիներ և անոնցմէ սերածները : Նոյն իսկ կարգ մը ցեղերու համար կ'աւանդուէր թէ անոնք քրտացած Հայեր են՝ ինչպէս Պալաքցիներ (արարախօս և հայախօս) Սասունի մէջ, Խորոմաքցիներ (Գրղըրլպաչ աղանդի հետեւողներ) Վարդօ-Պինկէօլի մէջ և ուրիշներ : Վերջին երեսուն տարուան շրջանին արեւելեան քանի մը վիլայէթներու մէջ՝ քրտացած Հայերութիւր՝ նուազ քանակութիւն մը չէ որ կը կազմէ : Ստոյգ է թէ Կիւլիանի օրէնսդրութենէն վերջ՝ առեւանդութեան դէպքեր շատ աննշան էին մինչև 1888-90ին, բայց անկէ ետք այնքան յաճախողէպեղան, որ սահմանադրական վերջին երկու տարիներու մէջ անգամ, կիներ-աղջիկներ առեւանդուցան կամ քրտացան : Ասոնց մեծ մասը սլոգայի հետեւանքներն էին բռնասպետական հայահարած քաղաքականութեան, որ կարծես կոչուած էր միմիայն գրգռելու ու զգուելու՝ ջարդի ու աւերութեան հակամէտ բնազդները : Ու այսպիսի խժոժական բնազդներու՝ շուտով և աւելի անձնատուր եղան հետեւակ աշիրէթներէ ու նման տարրերէ քաղկացած՝ շատ մը քաղաքացի և գիւղացի խուժաններ, զորս կը ղեկավարէին նախկին բռնակալութեան

դաս մը անխիղճ և երկրաւեր արբանեակները :

Դ. Գառակարգը կը կազմեն բաեա Քիւրտերը , որոնք ստուար թիւ մը կը կազմեն և տարածուած են Կարնոյ , Վանի , Տիարպէքիբի վիլայէթներուն մէջ և այլ տեղեր :

Նախորդ հաշահալած քաղաքականութեան զո՛ւ եղած մեր մշակ դասակարգէն վերջը՝ եթէ կայ զրկուած ուրիշ դասակարգ մըն ալ, այդ՝ քիւրտ բաեաներու դասն է, զոր չենք կրնար մոռնալ և որ տեղ տեղ ստրկական տուայտանքի մէջ է :

Ու այս տուայտանքը՝ որչափ որ հայկական վիլայից ու սոսկալի տառապանքն հետ չի համեմատուիր , ոչ ալ մասնաւոր քաղաքականութեան մը հետեւանք է , և սակայն կրնայ քայքայիչ ու կործանարար ըլլալ անպաշտպան բաեա Քիւրտերուն համար , որոնք կարծես դառապարտուած ըլլան անմոռնչ տանելու ստրկութեան անարգ լուծը , ոչ նուազ կարօտ ցեղային հաւասարութեան փրկաւէտ սկզբունքին : Բաեա Քիւրտերուն տառապանքը ուղղակի հոտեւանք է աւատապետ աղաներու , պէյերու ևն . աւանդական բռնակալութեան : Անոնք ինքնակոչ իօխաններն են իրենց բաեաներու բոլոր դասակարգին . չեն բաւականանար կեղեքելով , թալլելով՝ ալ և իբր ստրուկներ կ'աշխատցնեն տարապարհակ , որքան որ ուզեն , և երբեմն սպաննելով իսկ զանոնք : Շատ տեղ նոյնիակ բաեաները տէրը չեն իրենց հողին և ստացուածքին , որոնք ազաներու քմահաճոյքին կապուած են :

Յաւալին միայն տառապանքը չէ : Անկէ ցաւագինը կայ : Աւազակարարոյ աշիրաթապետներէն շատերը իրենց այս ստրուկներէն մաս մը մղած ու վարժեցուցած էին դատարկսպորտութեան , ոճրա-

գործութեան և աւարառութեան : Այսպիսիներէն շատերը կը զբաղէին միմիայն աւազակութեամբ և աւարառութեամբ, իբրև արհեստ նկատելով զայն : Յաճախ եզրալրասպան կոիւներու մէջ էին, և կ'ոյր գործիք իրենց աղաներու արիւնածարա քինահնդրութիւնը յագեցնելու :

Նախորդ շրջանին, յայտնի-համարձակ՝ զաս մը աւազակաբարոյ ցեղապետներ՝ բաւալ կազմուած՝ յկուղակներու խումբեր ունէին՝ 30-50, մինչև 100 հոգիներէ բաղկացած, որոնք կը զրկուէին զարնելու, թալկելու և ազային աւարի շտեմարանները լցնելու : Անցեալ աարի մեր պաշտօնակից թուրք պատգամաւոր Հաճի Իլիաս էֆ.ի հետ Պուլանրդէն անցած ատեն՝ համբուն վրայ մեզի ներկայացաւ, ի մէջ այլոց երիտասարդ քիւրտ ձիւոր մը, որ միանգամայն շէշխերու բնտանիքի մը կը վերաբերէր ու գանուած էր Հասնանլը աշիրաթապետներէն քանիներու ծառայութեան մէջ : Ան առանց քաշուելու յայտարարեց թէ հինգ տասը տարուան մէջ, մինչև Գանուըր Կասպիի հրատարակութիւնը, ետեւէ ետեւ փառասուն : աւելի Հայերու Քիւրտեր սպաննած էր, իբր թէ յարգելու համար աղայից հրամանը . . . Մինչդեռ ինքը ազաներէն ա՛յ աւելի գատապարտելի էր իբր ոճրագործ . . .

Ահա թէ ինչ են աւատապետներու ծառաները : Եւ աճուելի ոճրագործը, ուրախ էր որ Օսմ. կորհրդարանը բնդհանուր ներումով արձակած էր զիրենք բանալն : Դեռ հերու Յուլիան բողոքուեցաւ թէ Յասունցի աւազակապետ մը՝ քիւրտ Փափուրէ Կէնճօ՝ և որդին Ազիզը փոխանակ զգատաանապու պետական ներումէն՝ իրենց դժբախտութեամբ սպաննել տուած էին Նոր դեզի Հայ գիւղապետը, հոգերը ի-

րենց չյանձնելուն համար: Ու Մշոյ Գաշաին մէջ՝
Չիուրի պէյերու ուրիշ ղօլամ մը, քիւրտ խաղթ
այս տարի գնդակահար կը սպաննէր Արածոնքցի Ա.
լէքուանը, երբ անիկա միւսիւրիերը կ'երթար գան-
դատելու:

Ըսել չենք ուզեր անշուշտ թէ բոլոր քիւրտ
բաճանները այսպէս ոճրագործութեան տուած են
ինքզինքնին, այլ՝ եթէ ընդմիջտ շարունակուին այս
մեքենական ծառայութիւնները՝ անոնք վտանգա-
ւոր պիտի ըլլան հանդարտաբարոյ և աշխատաւոր
ժողովուրդին համար և պատուհաս մը՝ երկրագոր-
ծութեան զարգացումին:

Բախա Քիւրտերը ընդհանրապէս հողագործ ու
խաշնարած են: Եթէ գրգռիչներ չըլլան, եթէ ազա-
նեք-պէյեր են. չմղեն զանոնք շարագործութեան և
եթէ Զանքեր թափուին զանոնք տակաւ մարդել
տարու խաղաղ ապրուստի, պիտի սովորին բաւակա-
նանայ իրենց աշխատութեամբ ու պիտի յարին համե-
րաշխ կենակցութեան՝ համարուեստ և համարեակ
դրացիներու հետ, մանաւանդ երբ իշխանու-
թիւնը անաչառօրէն հսկէ, ու օրէնքի սահմանած
պատասխանատուութեան ենթարկէ անխնայ շարա-
գործ ու ոճրապարտ աւաղակները, ինչ կարգէ ալ
ըլլան: Խուժանը այն ատեն աւելի շուտով կը հա-
մակերպի կարգ ու կանոնի, և իր պատրաստ հնա-
զանդութիւնը կը բերէ՝ մանաւանդ երբ գործով
տեսնէ թէ կտրուկ, անաչառ և անյողղող քաղա-
քականութեան մը առջեւ. կը գանուի ինքը:

1895ի Չարդերուն ատեն Տիարպէքիր էի: Հոկտ.
20ին սկսած և 24ին կանդ առած արիւնահեղ Չարդին
սարսափը և Չարդարարներու սպաննագին վիճակը
չատ երկար տեւեցին՝ ահ ու զոդի մէջ չարչրկելով

Հայերը և մտահոյ պահելով քաղաքը խաղաղեցնելու համար հասած զինուորական մարդասէր հրամանատարը : Բայց երբ վերջինը, — կարծեմ ճէշտէթ փաշա կը կոչուէր, — կարուկ միջոցի զիմեց, յանկարծ բանեց և աքսորեց ջարդին մէկ պարագլուխը, անմիջապէս խուժանը կծկեցաւ, և կը դարմանաք, երբ բռեմ որ նոյն գարնան միայն երկու գապրիէով անկէ Մուշ անցայ՝ այս ցեղերու մէջէն, որոնք այնքան աւեր ու թալան գործեր էին, և ոչ ոք կը համարձակէր բան մը բնել : Այո՛, ուղիղ և հաստատակամ քաղաքականութիւնը միայն կրնայ մարդել և բարձրացնել ժողովուրդները : Բայց եթէ խաղաղ ժողովրդի կեանքը, հանգիստը խոտով, օրէնքին դէմ ըմբոստացող, իր գրացիներու իրաւունքները բռնաբարող շարագործները անպատասխանատու թողուին, կամ պատժի թեթեւացումով արձակուին, երես առցեն, բնականաբար ոչ անոնք կը զգաստանան, ոչ ալ ժողովուրդը օրէնքի սյժը և արդարութիւնը կ'ըմբռնէ. և պէտք է բոլի թէ կը յուսահատի, ու կ'ուժանայ օրէնքէն :

Բաեա Քիւրտերը գեռ այն հաւատարմքը չունին թէ զիրենք նեզող առատապեաներու դէմ իրենց բողոքը, իրենց լացը կը լսուին և անմիջական հետեւանքներ կ'ուժենան : Ինչպէս կ'ըսեն, պատահած է անցեալին մէջ, երբ փոխանակ պաշտպանուելու, նորանոր շարիքներ հրաւիրած են իրենց վրայ, բողոքներ բրած ըլլալուն համար : Բայց Գանուեր Էսասիէն յետոյ՝ բաեաներու կողմէ ալ ոչ նուազ գանդատներ տեղի ունեցած են : Հերու և թէ այս տարի հանրագրեր ու հեռագրեր եկան լազմաթիւքիւրտ գիւղացիներէ, որոնք հաւատարմպէս կը գանդատին զիրենք կեղեքող, իրենց շարժական և

անշարժ ստացուածքը յափշտակող գիւղացի և քաղաքացի պէյերու, աղաներու դէմ: Պիթլիսի շրջակայ 30է աւելի քիւրտ գիւղացիներ գանդառներ բրին Պիթլիսցի մէկ քանի նշանաւոր սալաֆտարներու և ազաներու դէմ՝ իրենց հողերու գրաւման առթիւ. հերու Սորհրդարանին ներկայեցինք Մանազկերտի Ազգերան գիւղի բաւա Քիւրտերու մէկ հանրագիրը՝ Հասանանյը Րիզա պէյի և իրեններուն կեղեքմանց դէմ, որ հարստահարութեան բազմադիմի և աճուկի գրուագներով լի էր: Նուազ չէ թիւր՝ իրենց հողերէն և գիւղերէն գրկուած խլամ՝ բաւաներու, որոնք նոյնպէս՝ Գանուեր Էսապէն արդարութիւն կ'ակնկալեն, ինչպէս Մանազկերտի Պոյուն-Չապկրն քիւրտ գիւղացիները, Հասան Կորանի մուհաճիւրները ևն. ևն.:

Կը յիշենք որ մեր ընտրութեան առաջին տարին, երբ Պիթլիսէն Սարգանի Չիարէթ անունով գիւղը եկանք (Իսլամներու ծանօթ ուխտավայր մը), թէքքէին Շէյխը ծուռի եկած ծանրապէս կը գանգատէր Մուսկանը, Ռըշոթանյը, Բագրանյը քիւրտ աչիրէթներէն և կ'ըսէր. «Կը տեսնէ՞ք այս սլաւուական գաւառը. գրեթէ աւերակ մըն է, մեծ մասամբ ինքզինքնին աւաղակութեան տուած այս աչիրներու երեսէն: Ասոնց աւատապետները վարժուած են խափիրութեամբ և աւաղակութեամբ ապրելու: Մինչև որ ասոնցմէ մաս մը չզգաստացուի ու չղսպուի, այս գաւառին հողագործ ժողովուրդը չպիտի համարձակի խաղաղ աշխատութեան նուիրել ինքզինքը:»

Այն ատեն, միայն Սարգանի մէջ՝ 60է աւելի աւերակ գիւղեր կային բաւա Հայերու, Քիւրտերու, Ասորիներու և Եզիաիներու: Չեմ գիտեր թէ՛ ամայացած այս գիւղերու ընդհանր կրցած են վերադառնալ: Տիարպէքիւրի մտակայ Պիամիլ անուն թորառնակ և 200 սո. է. է. առձապած գիւղին Իս-

լումները գանդասեցան թէ ասպատակող աշիրէթ-
ներէ պաշտպանուելու համար իրենց ամբողջ հո-
գերը, որ հազարներ կ'արժեն, 500 սակիով թողու-
ցին Տիարպէքիրցի Մօտաֆա պէյին . . .

Ամէն տեղ ուրկէ անցանք, բաւա Քիւրտերը
կը գանգատէին աւատապեաներէ և մաս մը կառա-
վարական նախկին զեղծագործ պաշտօնեաներէ, ու
կ'ըսէին. «Մինչև որ չարագործները չզգաստաց-
ուին, մինչև որ կեղեքող նախկին պաշտօնեաները
կառավարութեան գործերէն ձեռք չքաշեն, անկա-
րելի է որ հանդիստ ընենք ու բարգաւաճինք»:

Ու չա՛տ իրաւունք ունէին: Պէտք է լսել զի-
րենք:

Բայց տեղական իշխանութիւնները, անաչառ ու
կարգապահ վարչութեամբ մը ո՛չ միայն յարատեւ
հանգարտութեան ներքեւ կը պահեն բաւա տար-
բերը, այլ լաւապէս կրնան ազդել Թոռուններուն և
Աշիրէթներուն ալ, որոնք ի բնէ հեռատես ու խե-
լացի, շուտով կը զգաստանան և կը զգուշանան
ձայրայեղութիւններէ:

Սահմանադրական կառավարութեան պարտակա-
նութիւնն է մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ
ընել հողագործ բոլոր ժողովրդի գանդատները, զի-
րացնել անոնց արդիւնագործ աշխատանքը, որպէս
զի բաւանները աւելի կռանդով վարին նոր սէժմի-
մին և նոր մարդոց ու կազմուի օսմանեան գեղեցիկ,
այլ դժբախտ հայրենիքին նորագոյն ու լաւագոյն
կեանքը, ինչ որ ցանկալի է ամէնուս առհասարակ:

Լաւ է անագան, քան երբեք:

ԳԵՂԱՄ ՏԷՐ-ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

ՉԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑԻՆ ՀԱՄԱՐ

ՇԱՏ ԿԱՐԵԻՈՐ ՎԱԻԵՐԱԳԻՐ ՄԸ

(Թարգմանութիւն բուրժեւէն բնագրէն)

Չարսանճագի պաւառակը բնակող Հայերու եւ գիւղի աղաներուն միջեւ 59 տարիի վեր ֆաւելրասուող հողային վեճին լուծման եւ քննութեան համար ասկէ 38 տարի առաջ նշանակուած եւ ղրկուած յատկ Յանձնաժողովին տեղական քննութիւններէն ետք, Պետական կորիւրդի պատրաստած տեղեկագիրը, վաւերացուած կայտերական Իրասեով:

Ասկէ երեք տարի առաջ, Երզնկայի դաւառին Չարսանճագ գաւառակին մէջ բնակող Հայերը, թէ՛ ուղղակի եւ թէ՛ Հայոց Պատրիարքարանի միջոցով հանրագրութիւններ տուած էին Բ. Դրան, բողոքելով իսլամ բնակչութեան պատկանող կարգ մը աղաներու դէմ: Այս հանրագրութիւնները այն տակն նկատի առնուեցան Նախարարական Արդուրդին կողմէ: Եղած բողոքները կը պատկանէին զուտ ան-

(*) Ինչպէս կը յիշուի, Չարսանճագի պէկերը իրենց գաւառոր իրաւունքներուն կառչած, հեռագիր հեռագրի վրայ կը հասցնեն Պոլսոյ թերթերուն, եւ կը ճգնին հերքել տեղացի Հայերուն բողոքները հոգեբու գրաման մատին: ԷԱյս առթիւ կատարուած հետազոտութիւններու շնորհիւ, Պատրիարքարանի գիւտնատուէն գտնուած է ներկայ շատ կարեւոր գաւառագիրը, որով կը հաստատուի լատեղացի Հայերուն իրաւտիրութիւնը:

հատական իրաւունքի վերաբերեալ պատերու . անոնց մէջ կային պատժական դատարաններու վերաբերող խնդիրներ ալ , ու թէև ստեն մը բողոքի տեղի առող պատճառներուն քննութիւնը յանձնուած էր Երզնկայի պատկանող Էրզրումի կուսակալութեան ու անոր կողմէ ձեռնարկուած էր հարկ եղածը գործադրելու , բայց որովհետև կասալարութեան հասած զանազան տեղեկութիւնները կը հաստատէին թէ Զարսանճագի աղաները կարող են իրենց տեղին մէջ ազդեցութիւն բանեցնել և ամէն բան ընել ընակչութեան , կարելի չէր աննշմար թողուլ այդ բողոքները : Ուստի , ընակչութեան պէտքերը մասնաւոր կերպով քննելու անհրաժեշտութեան առջև , կայսերական իրատէով Բ. Դրան կողմէ Զարսանճագ զրկուեցան գնդապետ Շահին պէյ և իբր Պատրիարքարանի ներկայացուցիչ՝ Սարգիս էֆ . (այժմ Պետական Խորհուրդի օգնական) որոնց ուղեկից նշանակուեցաւ Ռատիկանութեան Դուռնէն հարցաքննիչ մը , իրենց յանձնուելով յատուկ հրահանգներ :

Այս պաշտօնեաները կուսակալութեան կեդրոնին կողմէ նշանակուած Տէֆթէրհանէի տեսչին հետ կազմեցին յանձնաժողով մը , և պէտք եղած քննութիւնները աւարտելով՝ անցեալ տարուան վերջերը վերադարձան Պոլիս :

Իրենց կողմէ Բ. Դրան ներկայացուած ծրագիրն ու հարցաքննութեան թուղթերը կարգացուեցան նախարարաց Խորհուրդին մէջ , քննուեցաւ ատոնցմէ մէկ մասը և որոշումներ տրուեցան , որոնց մասին գործողութիւններու կատարումը յետաձգուեցաւ մինչև որ պատժական դատարաններու մէջ պատժական օրինագիրքին համաձայն վճուելիք կարգ

մը դատերու քննութիւնը աւարտի :

Այս միջոցին կազմուեցան Պետական Խորհուրդը և Դատական Բարձրագոյն Ատեանը , և կատարուած քննութիւններուն պատժական դատարաններու վերաբերող խնդիրներու թուղթերը յանձնուեցան Դատական Բարձրագոյն Ատեանին , իսկ վարչական բրնոյթ ունեցող խնդիրներու թուղթերը՝ Պետական Խորհուրդի քաղաքական ճիւղին :

Թողլով որ Դատական Բարձրագոյն Ատեանը սխաք եղածը գործադրէ իրեն յանձնուած խնդիրներու մասին , մենք յետագայ տողերուն մէջ կը պարզենք խնդրին Պետական Խորհուրդին վերաբերող մասին չուրջ կատարուած խորհրդակցութիւնները :

Վերոյիշեալ քննութիւններու այն մասը որ պատժական դատարաններու չի վերաբերիր , բաժնուած է չորս կէտերու .—

ա) Չարսանճագի աղաներուն կողմէ ժողովուրդէն պահանջուած կաշուածներու վարձքերն ու տուրքին հաշուէն աղաներու ունեցած պարտքերը գանձել կամ ոչ : Չարսանճագի մէջ չորս գումարտակ զինուոր պահել ու զօրանոց մը չիսել :

բ) Ժողովուրդին բնակած տուներու յարակից մասերուն վրայ (այգի , պարտէզ և այլն) աղաներու կողմէ եղած սեփականաստիքութեան պահանջումներ :

գ) Չարսանճագի ժողովուրդին ունեցած հողային կարօտութիւնը :

դ) Չարսանճագի վարչութիւնը Երզնկայէն բաժնելով Տիարպէքիբի կուսակալութեան կապել , Կնթարկելով Խարբերդի գաւառին :

Խորհուրդս՝ նկատի ունենալով այս առթիւ 1274 Քէճէպի մէջ Նախարարաց Խորհուրդի մէկ որոշման մոայ հրատարակուած կայսերական իրատէն , լար-

մար դասեց անմիջապէս գործադրել այս որոշման մէջ եղած յետագայ կարգադրութիւնները . — Կառուածներու վարձերը չգանձել այսուհետեւ . ազաներու տուրքի հաշուէն ունեցած պարտքերը ներել . խնդրուած զինուորները դրկել և զօրանացին շինութիւնը կատարել , անոր տեղը որոշելու գործը ձգելով Դ . զօրաբանակի հրամանատարութեան :

Կատարուած քննութիւնները ցոյց կուտան թէ Չարսանճագի ժողովուրդին բնակած տուներուն հողերը աղաներուն սեփականութիւնը չեն , ու թէ եւ ժողովուրդին ալ չեն , սակայն այդ տուները շինուած եւ պարեզներու եւ այգիներու ծառերը սնկուած են ժողովուրդին ձեռքով , ուստի արդարութեան հակառակ են ազաներու կողմէ տուններու , պարտէզներու և այգիներու վրայ կատարուած ոսնձգութիւնները և անոնց մէջ բնակող ժողովուրդին հասցուած նեղութիւնները : Քանի որ տուններու հիմակուան տէրերը իրենց մեծ հայրերէն ժառանգած են զանոնք , ու ժգնապէս պէտք է արդիւն աղաներուն ոսնձգութիւնը և յիշեալ տունները , պարտէզներն ու այգիները պէտք է թողուլ հիմա անոնց մէջ բնակող ժողովուրդին ձեռք : Ասկէ զատ , Չարսանճագ գաւառակին Բերրի գիւղախումբին մէջ գտնուող 93 խանութին 32ը յիշեալ գիւղախումբին մզկիթին վագֆ եղած են , իսկ մնացեալները ժողովուրդին սեփականութիւնն են . ուստի արդար զօնելով այս խանութներուն վրայ ազաներու ոսնձգութիւնները արդիւնելու մասին տեղին վրայ տրուած որոշումը , պէտք է գործադրել զայն և կալուածները ձգել հիմակուան տէրերուն ձեռքը և պէտք եղածը ծանուցանել Չարսանճագ , որպէս զի Շէրիի գատարանին կողմէ սեփականութեան վաւերաթուղթեր տրուին :

Գալով հողային սեփականութեան խնդրին, Չարսանճազի հողերուն մէկ մասը սղաներու սեփականութեան տակ գտնուած է հին և նոր օրինաւոր մուրհակներով և մէկ մասը «հագղը գարար»ով: Ուստի ըստ օրինի կարելի չէ բան մը ըսել այս հողերուն սեփականութեան մասին: Սակայն Չարսանճազի ժողովուրդը անկախաբար հողի մը սեփականատէրը չէ և Չարսանճազի մէջ ո՛չ սք իք հաշւոյն կրնայ հողագործութիւն ընել, այլ հողերու սեփականութիւնը միայն աղաներու յատուկ եղած է: Այս վիճակը ժողովուրդին յառաջդիմութեան, բարեկեցութեան ու հարստութեան արգելք է, ուստի եղած գանգատները արժանի են նկատաւման: Մեր արգարասէր կայսեր շնորհիւ, ժողովուրդին օրինաւոր իրաւունքները յարգելով մէկտեղ՝ երկրին հարստութեան արգելք եղող ամէն տեսակ վարմունքներ պէտք է վերցուին: Արդ, աղաներուն օրինական իրաւունքները պէտք է պահպանուին, սակայն ժողովուրդն ալ պէտք է կարենայ սեփականատիրութեան իրաւունքին արժանանալ և իր կարօտութիւնն ու պէտքը գոհացնել: Այս առթիւ կատարուած քննութիւններու վրայ Սարգիս էֆ. կը յայտարարէ թէ՛ Չարսանճազի գաւառակին մէջ բացի այն հողերէն, որոնք աղաներու սեփականութիւնն են օրինաւոր մուրհակներով, կան նաեւ բազմաթիւ անմշակ հողեր, որոնք սակայն եթէ աճուրդի հանուին, աղաները իրենց հարստութեան ու ազգեցութեան շնորհիւ՝ կրկին տէր պիտի դառնան անոնց, ինչ որ բուն նպատակը պիտի վտանգէ: Այս անտեղութեան առաջքը առնելու համար՝ տեղական կառավարութիւնը պէտք է այդ հողերը արդարութեամբ և առանց խտրութեան Չարսանճազի իւրաւ

և քրիստոնեայ բնակիչներուն մէջ բաժնէ. «Թա-
փուռի մուրհակներն ալ ձրի կերպով պէտք է աայ :

Չարսանճագ գաւառակը մօտ ըլլալով Խարբերդի
գաւառին, աւելի յարմար է որ յիշեալ գաւառակը
այդ գաւառին կցուի, ուստի 1385 թուականէն
սկսեալ յիշեալ գաւառակը Էրզրումի կուսակալու-
թենէն զատուելով՝ պէտք է կցուի Տիարպէքիբի
Խարբերդ գաւառակին : Չարսանճագ գաւառակին
կեդրոնը, որ Բերդակ գիւղն է, գաւառակին եղերքը
կը գտնուի և իրեն կցուած գիւղերէն հետու տեղ
մըն է, մինչդեռ Բերրի գիւղը գաւառակին ամէն
հողմին հետ յարաբերութիւններ և կարեւոր դիրք
ունի, ուստի գաւառակին կեդրոնը պէտք է յիշեալ
գիւղին մէջ հաստատուի. ինչ որ կատարուած քըն-
նութիւններու արդիւնքին համաձայն է : Տիարպէ-
քիբի կուսակալութեան պէտք է հրահանգ տրուի,
որպէս զի հող տարուի յիշեալ գաւառակին անդոր-
ութեան ու սուրհովութեան, ժողովուրդին ամէն
կերպ պէտքերուն, աղաներու կողմէ՛ նոյն խակ ա-
մենայեալին անհատի մը դէմ բռնութիւն չկատար-
ուելով հայրենակցական իրաւունքին յարգուելուն և
պէտք է կայսերական բանակին հետ խորհրդակցու-
թող զօրանոցին շինութիւնը գլուխ հանուի : Նոյն-
պէս Էրզրումի կուսակալութեան պէտք է ծանուց-
ուի թէ յիշեալ գաւառակը իրմէ անջատուած է :
Նախածանաւարի և պետական դանձին վերաբերող
խնդիրներուն կարգադրութեան համար ելեւմտական
նախարարութեան և կայսրածանաւարի վարչու-
թեան, գլխաւորներու առաքումին և զօրանոցի շի-
նութեան մասին ալ տեղեկութիւն պէտք է ապ-
արարութեամբ տրուի, որպէս զի պէտք ևզածը զոր-
եացուի :

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Դրշ. Փր.

1. Լուսավ. — ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԷՈՒԹԻՒՆԸ	1	20
2. ԵՐՐՈՊԱՑԻՆԵՐՈՒ ԿԱՐԾԻՔԸ ՀԱՅԿ. ԴԱՏԻ ՄԱՍԻՆ	1	10
3. Ս. Զաւարեան. — ԱՊԱԿԵԴՐՈՆԱՑՈՒՄԸ	1	—
4. Յ. Ս. Սարգսեան — ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐԶԻՆ Ա.	1	—
5. Ս. Ս. Սարգսեան — ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐԶԻՆ Բ.	1	—
6. Դր. Միքայէլեան. — ԱՄԲՈՒԱՑԻՆ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ	2	20
7. Քր. Միքայէլեանի ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ	3	—
8. ԱԻԵՐԻԱՍՏ ՀԱՅԱՍՏԱՆ (ՏԱՐՈՆ ԵՒ ՍԱՍՈՒՆ)		
9. Պեւեղանով. — ՀԱՅ, ԼՈՅՍ ԵՒ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ	3	—
10. Պեւեղ. — ՄԱՐԴՈՒՆ ԾԱԳՈՒՄԸ		
11. Սրսրս. — ԸՆԿԵՐՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԳՆԵՐՈՒՆ	3	—
12. Կրասոսկիմ. — ԵՐԻՏԱՍԱՐԳՆԵՐՈՒՆ	1	10
13. Ս. Ռախ. — ՀԱՐՈՒՍՏՆԵՐ ԵՒ ԱՂՔԱՏՆԵՐ	3	20
14. ԱՂԲԻՒՐ ՍԵՐՈՔ. (Նոր Խմբագրութեամբ)	1	10
15. "Ինքան" Տէր Կարապետեան. — ՀՈՂԱՑԻՆ ՀԱՐՑԸ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ՄԷՋ	1	20

ԻՒՆ 60 Փր.